

De man was een uitgesproken antisemiet, tengevolge van een of andere familietragedie. Zijn moeder, ver boven haar stand gehuwd, was te weinig deftig bevonden voor regentes van het Luthers Weeshuis, en op die plaats was een joodse, natuurlijk tot het lutheranisme bekeerde, dame benoemd. *Hinc illae lacrimae*. Hij heeft mij nooit een ander motief genoemd. Wanneer er joodse bezoekers kwamen in de handschriftenzaal, werden die altijd naar het woordenboek van Taco de Beer verwezen; dat is voor een jood genoeg, zei hij dan. Een vreemde figuur, ik herhaal het, maar uitzonderlijk geleerd en hartelijk. Bovendien behoorlijk van aardse middelen voorzien.

De huiskamer werd versierd door een portret van keizer Wilhelm II en diens eerste echtgenote. Fel monarchisme was primair, antisemitisme secundair in zijn verbeeldingsleven. Op advies van dit typische individu ben ik naar de *Reichsparteitag* in Neurenberg in 1927 gegaan na mijn licht bij prof. Döppel en zijn vrouw te hebben opgestoken. Dezen hadden alle vertrouwen in mijn liberalisme en raadden mij vooral aan te gaan om de zaak uit de eerste hand te bezien. Wat trof ik daar aan? Wat gemarcheer, een welsprekende *Führer*, een aantal, over de nederlaag van Duitsland in de eerste wereldoorlog uitermate gefrustreerde, predikanten, leraren en oud-beroepsofficieren. Duidelijk een volk in ontbinding, met gevaarlijke tendenties. Arbeiders: alleen wat jongeren, wier kwaliteit ik geen gelegenheid kreeg te beoordelen.

Opvallend was de felle verbittering tegen Frankrijk en Engeland, alsmede een zeker latent antisemitisme. Van de anti-Russische ideaalstellingen in *Mein Kampf* heb ik geen woord gehoord; het was als het ware of Rusland niet bestond. Natuurlijk zijn dit de jaren van het Rapallo-verdrag, maar daar hadden de aanwezigen grotendeels stellig nooit van gehoord. Het ging meer om een stelletje malcontente burgers dat met de calculaties der *Reichswehr* volstrekt niet op de hoogte was. Enige vergoddelijking van Hitler bestond niet. Dat kwam pas veel later. Eigenlijk ging het ontzag meer uit naar de vrijkorpsstrijders. 'Das Hakenkreuz am schwarz-weiss-roten Band werden wir die Brigade Ehrhardt genannt', was de lijfdeun. Dit gold natuurlijk speciaal voor degenen die uit Silezië en Oost-Pruisen kwamen en met het Poolse imperialisme reeds kennis maakten.

Wat ik toen noemde: een maf zootje zonder enig perspectief. Bovendien vervuld tot de rand met dwaze revanche-ideeën, waarmede zij in de militaire realiteit geen kans zouden maken. Mijn contacten met het nationaal-socialisme verliepen als het ware volledig negatief en ik had nooit behoefte aan nieuwe aanrakingspunten. Voor mij was het een dwaze opgeblazen Duitse zaak en de toekomstige ontwikkeling lag in het duister; daar dacht ik helemaal niet aan. Frau Döppel bevestigde dat zij het geheel met mij eens was en dat zij het goed had gekeurd dat ik er heen ging, omdat zij precies wist hoe mijn reactie zou zijn.

Laten wij intussen goed in het oog houden dat de bekende schrijver Thomas Mann aan dit soort ideeën zijn ere-doctoraat in Bonn te danken had (ca. 1921-1922). In 1927 was de heer Mann reeds lang van denkbeeld veranderd om zich tenslotte tot een vurig anti-nationaal-socialist te ontwikkelen.

Mijn positie bij R. Mees & Zonen bracht met zich dat ik zeer veel in Duitsland kwam tot augustus 1939 aan toe en ik kon toen constateren dat het nationaal-socialisme als ideologie onder het hogere bankpersoneel, directeuren van grote bijkantoren, niet de minste aanhang vond, maar de overgebleven half-joodse firmant van Oppenheim in Keulen zich toch ernstige zorgen maakte.

Toevallig waren mijn moeder en ik in Duitsland tijdens de *Kristallnacht* en daarna zijn wij er samen nooit meer heen gegaan. De gehele affaire ging een te verachtelijk en ook voor Nederland te gevaarlijk karakter dragen. Bovendien was het moreel onsmakelijk. Wij hadden verschillende joodse kennissen en wat die ons vertelden aggraveerde de verhouding

alleen maar, al vond ik het opvallend dat diverse hunner joodse familieleden in Duitsland bleven. Vermoedelijk oudere renteniers, aangezien de directeuren van joodse zaken, ten dele relaties van R. Mees & Zoonen, allen naar Amerika, niet naar Palestina, vertrokken. Het Engelse mandaatgebied werd ongeveer even gevaarlijk gevonden als Nazi-Duitsland.

Maar intussen was ik voortreffelijk van Duitsland op de hoogte en wist tóén langzamerhand ook precies wat er gebeuren ging. Bovendien was ik van de manco's in de Nederlandse bewapening voldoende op de hoogte. Terecht ging mijn vertrouwen uitsluitend uit naar het Bofors-kanon en naar de G I-jager van Fokker. Het zogenaamde 8 staal kanon maakte mij opeens duidelijk in welk een zotte toestand wij ons bevonden, mede dank zij de grote Colijn en zijn christensocialistische aanhang; hetzelfde gold voor het polderkanon van 6 cm als anti-tankgeschut. Dat betere spullen niet meer te kopen zouden zijn, was mij meer dan duidelijk. Iedereen rekende op een oorlog. En nu gaan wij vijfjaren verder voordat ik aan het verslag in enig détail begin.

Op de avond van de vijfde mei 1945 wandelde ik met een vrouwelijke kennis in de binnenstad van Den Haag, totaal verlaten. Na een beleefd verzoek aan een wachtmeester van de Feldgendarmerie, mochten wij het Plein betreden ('wenn Sie sich ruhig verhalten'). Op het fraaie gebouw van de Witte woei de rijksoorlogsvlag halfstok, en op mijn vragen naar de bekende weg, werd mij door de betrokken wachtmeester verteld dat de *Führer* op de laatste barricade in Berlijn was gevallen. De officiële lezing als het ware. Maar belangrijk curieuzer was het Plein zelf. Voor iedere ingang stond een soldaat of onderofficier van de Feldgendarmerie met het geweer tussen de benen. In volstreekte roerloosheid. (In die gebouwen bevonden zich Duitse civiele vluchtelingen van het *Reichskommissariat* e.d.) De avond viel snel en wij moesten weer weg, waarbij de sergeant aan het eind van de Korte Houtstraat zeer beleefd salueerde en vroeg of wij alles goed gezien hadden. Mijn contra-opmerking was: 'Es war exakt das Rheingold'. De man beaamde dat en zei dat dit ook de opzet was. Een symboolhandeling als het ware.

In beginsel had ik een juiste kijk op de zaken en dat is het enige waar ik mede ingenomen ben. In het voorjaar van 1942 stelde ik een notitie op, waarin ik naar voren bracht dat de oorlog tot het begin van 1945 duren zou. Op één punt vergiste ik mij echter. Mijn idee was dat de hoofdaanval zich van Zuid-Italië op de Balkan richten zou. In het voorjaar van 1942, na de ondergang van de York en de Prince of Wales bij Maleisië. Bovendien wist ik toen geheel zeker, wat mij na Kreta in eerste instantie duidelijk werd, dat zelfs zwaar gepantserde schepen tegen land-based vliegtuigen weinig vermochten. De Verenigde Staten hebben principieel via hun aircraft-carriers hetzelfde systeem gevolgd. De dekken, ook van slagschepen, zijn nimmer sterk genoeg om tegen rechtstreekse bombardementen stand te houden. Het geval met de Hood was niet dan de consequentie van een constructiefout (Admiral Fisher). De munitietunnels en liften waren onvoldoende beveiligd. Dat was al uit de eerste wereldoorlog bekend. Zie Marden.

Precies 5 jaar eerder ongeveer had ik een ander gesprek met Duitsers, die mij staande hielden. Bij een van de Kralingse ingangen van Rotterdam, ik meen de Oude Dijk, waar zij met hun tanks binnenrukten. Twee of drie van hen begonnen een gesprek met mij over de oorlogskansen. Ik antwoordde: Duitsland zal de oorlog stellig verliezen, en één van de Duitse officieren repliceerde 'Sie haben so kluge Augen und weshalb sagen Sie so etwas Dummes. Sind Sie fanatisiert?'. Ik antwoordde met grote rust en beleefdheid dat zulks allerminst het geval was, maar dat ik aannam dat binnen drie jaar, ondanks de totale nederlaag van Frankrijk, - de doorbraak bij Sedan en Mézières was geslaagd en de operatie Sichelschnitt begon onder een gunstig gesternte - toen reeds te voorzien, Engeland in de oorlog zou blijven en de Verenigde Staten en Rusland in de oorlog tegen Duitsland zouden

komen. Weldra stonden tien Duitse officieren om mij heen, die nauwkeurige uitleg verlangden over de internationale toestand, om vervolgens beleefd afscheid van mij te nemen en mij te bedanken. Beschouwingen dat men niet rustig met Duitse officieren kon praten, geloofde ik sindsdien niet meer. Het hing er alles van af welke toon men aansloeg en goede Duitse omgangsvormen had ik bij de banken, waar ik voor Mees & Zoonen kwam, wel geleerd.

Maar wie zich door zijn emoties liet meeslepen, was verloren, dat had ik op de middag van de 15e mei 1940 al geleerd. Dit is dus het verhaal van iemand die alle vijf oorlogsjaren in Nederland doorbracht; gelijk het overgrote deel van de bevolking op de Duitse nederlaag hoopte en die verwachtte; maar die openlijk nimmer partij trok. Wanneer ik het boek had moeten schrijven, wat stellig buiten mijn kunnen had gelegen, zelfs compositoir gezien, hadden de accenten wel heel anders gelegen. Niet op de extreme gevallen, hoe verdienstelijk ook, nationaal gezien, maar op de ervaringen van de rustige burger, tot de liberale redelijk gesitueerde klasse der bevolking behorend. Bovendien iemand, die zeer gemakkelijk Duits sprak en zich in alle psychologische gedachtegangen kon verdiepen, ze als het ware in gezichtstrekken reeds diagnostiseerde. Dat is derhalve het kardinale verschilpunt tussen prof. De Jong en zijn recensent en hier ligt bij alle grote bewondering toch een onoverbrugbare kloof. Tot hier gekomen, even een korte tussenresumptie:

A. Ik vind dat prof. De Jong, in het Nederlandse totaalbeeld gezien, teveel aandacht geeft aan de illegaliteit en, maar daar kan men sterk over twijfelen, aan de jodenvervolging. Boeven leven overal, dat zou in Nederland na de oorlog wel blijken bij de behandeling van de NSB-ers. Maar boeven, geleid door psychopaten met een machtig militair apparaat te hunnen dienste, vinden wij elders in de wereldgeschiedenis nauwelijks.

B. De auteur vermeldt deze zaken wel, streeft overal naar de concrete waarheid, maar laat zich nogal eens door zijn gevoelens meeslepen. *Het Koninkrijk der Nederlanden* werd op deze wijze min of meer tot een bescheiden epos, à la Frankrijk en Zuid-Slavië, en dat verdient Nederland allerminst. Gelden doet dit, al kan ik prof. De Jong nauwelijks op enige feitelijke onjuistheid attent maken. Het gaat echter om de teneur. Eén feitelijke informatie. Ik heb nimmer geluisterd naar radio Oranje en slechts een heel enkele maal naar de algemene Nederlandse uitzendingen. Dier slapheden had ik in de Meidagen kunnen constateren - *The march of the Grenadier Guards*, uit den treure herhaald, en de verdediging van het fort Pannerden - terwijl uit de Londense uitzendingen bleek, dat de dames en heren daar zeer slecht op de hoogte waren. Daaruit kon ik wederom mijn conclusies trekken over de kwaliteit der verbindingen. Aan propaganda had ik geen behoefte. Mogelijkerwijze was die nuttig, zij het niet voor mij. Het verhaal van Van Kleffens over de 30.000 doden in Rotterdam deed voor mij de deur dicht, aangezien ik zeer kort na de capitulatie van de burgemeester, mr. Oud, vernomen had, dat het aantal doden, ruim gesproken, op circa 1.000 uitkwam. Een 'laag' cijfer, dat de meeste Rotterdammers eerst niet wilden geloven. Mijn informatiebron was de Duitse radio, vooral uiterst belangrijk na de nederlaag bij Koersk. Wie goed luisterde, en vooral de kaart een paar keer per dag raadpleegde - oude Baedekers - kon precies zien hoe de zaken lagen. Het tweede element: de kwantiteit en de kwaliteit der *Sondermeldungen*. Precies aftellen en spreiding in de tijd was noodzakelijk.

C. Een abonnement op het *Hamburger Abendblatt* om de lijsten der gesneuvelden te volgen. Wederom een kwestie van nauwkeurig tellen. Ik nam daarbij aan, op grond van het trekken van gemiddelden, dat de Duitsers slechts 25 militaire overlijdensadvertenties per dag toelieten, en dan kwam ik bij een aantal inwoners van 2.000.000, op hoge aantallen uit. *Mutatis mutandis* goldt hetzelfde voor de resultaten van het grote bombardement. Bovendien is in Duitsland, net als in Nederland, in de volksklasse het plaatsnemen van overlijdensadvertenties in

een dure courant te kostbaar. De gevonden bedragen konden ook daarom verdubbeld worden.

Bij wijlen waren toevallige inlichtingen van grote betekenis. Zo hoorde ik in een stikdonkere eerste klasse coupé, dat een zogenaamde 'grijze muis' zich snikkend in de armen van haar matroos wierp, nadat de berichten bekend waren geworden over de minimale resultaten der duikboten en de grote verliezen, geleden in de zomer van 1943-1944. De jongen trachtte haar met onlogische middelen te troosten, wederom zonder met de feiten te rekenen, en dat zei mij voldoende.

Omtrent de illegaliteit was ik voldoende op de hoogte, omdat mijn broeder, de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Hengelo, die zijn ontslag nam, in de gereformeerde illegaliteit was terecht gekomen en mij op overigens uiterst discrete wijze op de hoogte hield, zonder mij ooit namen te noemen, of zijn adres - dat adres wist geen sterveling - en daarom kwam hij de oorlog ook levend door. Specifiek lichtte hij mij in over de tegenstelling LO en OD. Ook van die kant was ik dus redelijk geïnformeerd.

Grosso modo kon men van het Nederlandse volk zeggen, dat het van opvallende lichtgelovigheid was en weinig of niets van militaire zaken wist. De Duitsers werden verafschuwd, maar verder was bonnen kopen of werken met plattelandsrelaties het doorslaggevende element. Illegalen werden dapper gevonden, maar enig overzicht ontbrak bij de massa. Behalve bij de aperte verraders. Persoonlijk ben ik voor de dood bewaard doordat mijn broer mij medegedeeld had, dat men mij in Londen best zou kunnen gebruiken en dat hij alles in gereedheid gebracht had. Twee dagen voor mijn potentieel vertrek berichtte hij mij echter, dat de tussenpersoon Van der Waals als schelm was onthuld en dat hij zich ogenblikkelijk verder van ieder contact met deze man onthield en ik mij gedekt moest houden. Een zekere onberaden eerezucht had mij het leven kunnen kosten. Een dergelijke rol speelt misplaatste ambitie nu eenmaal in het leven, maar voor mij gold nu 'once bitten twice shy' en ik heb mij daarom van ieder illegaal contact, behalve met mijn volstrekt betrouwbare broer, later werkzaam bij de groep R.R., onthouden.

Typerend is dat ik de zaak toch een moment vertrouwd had, hoewel ik in het algemeen bijzonder goed op de hoogte werd gehouden en mijzelf hield. Misschien was van de Londense kant van het verhaal niets waar en gevoelde men geen enkele behoefte aan mij. Best mogelijk dat het slechts Van der Waals was die een nieuw bloedgeld wilde verdienen: Ik acht dat nu in feite het waarschijnlijkst. Wie zich er alsnog bijzonder voor interesseert wat er in Nederland gebeurde, wat zich in de illegaliteit afspeelde - dat alles in kort en geromantiseerd verband gezien - verzuime vooral niet de lectuur van S. Vestdijk, *Pastorale 1943* (Rotterdam-Den Haag: Nijgh & Van Ditmar nv, 1948) door te nemen. Na deze lange inleiding, maar die toch nodig was, de bespreking per deel.

DEEL I - VOORSPEL

Druk, bladspiegel en papier zijn constant even fraai, aan de verrichte arbeidwaardig. Nuttige inlichtingen over het ontstaan van de NSB. Ik weet alleen dat ir. Mussert bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht als uitzonderlijk eigenwijs, lastig en vervelend gold, ruzies over het plaatsen van een fiets - had de griffier de eerste keuze of hij -, maar dat betrokkene overigens als technicus en ingenieur zeer werd gewaardeerd. Vandaar zijn promotie die hem anders op grond van zijn karakter zou zijn ontgaan. Reputatie kreeg hij met zijn plannen voor een kanaal door de Gelderse vallei, een 100 jaar oude zaak, en met zijn strijd tegen het Belgische verdrag. Dit laatste optreden gaf hem een bepaalde reputatie onder de Rotterdamse en

Amsterdamse havenmagnaten. Het is in die jaren dat ik voor het eerst van hem hoorde, met zijn deugden en zijn ondeugden.

De beschouwingen over de liberale opvattingen zijn wel juist en de liberale bovenlaag had het in Nederland toen nog voor het zeggen, gesteund door dr. Colijn. Bij het exposé van prof. De Jong over de algemene sociale toestand moet men bedenken dat er twee keer zoveel werkelozen waren als tegenwoordig, een scherpe controle, een lage steun, alsmede dat de betrokkenen onder leiding van de Heidemaatschappij tewerk werden gesteld. Prettig was dat niet. Onze tuinbaas verdiende toen dertien gulden per week en was, ongehuwd, zéér tevreden, omdat hij dan niet naar de Heidemaatschappij moest.

Het verhaal over Van der Lubbe (pag. 421) is belangrijk. Wij weten daar eigenlijk weinig van. De man is zeker slachtoffer geworden van de calculaties van Hitler, terwijl de vrijspraak van Dimitrow erop wijst dat de Duitse justitie nog op een goede internationale naam was gesteld. De heer Van der Lubbe was inderdaad, zoals prof. De Jong zegt (428) een provo *avant la lettre* die tussen de wielen raakte en het in het leven bijzonder slecht trof.

De belangrijkste grondslag voor de Nederlandse abjecte nederlaag in 1940 lijkt mij enerzijds te liggen bij het parlement, anderzijds bij een deel van de arbeidersklasse. Zelfs de liberalen gaan niet vrijuit wat de verzwakking der defensie betreft, en het schijnt mij nog heden toe dat zich hierin een bepaalde volkstrek openbaart. Bij de liberalen slapheid, angst, en bij de proletarische klasse het de voorkeur geven aan sociale uitkeringen boven een royale voorziening voor de defensie. Indicaties genoeg, maar rechtstreekse bewijzen zijn niet te leveren. Hoofdzaak is het te letten op de verhouding tussen pro- en anti-NATO krachten in de PvdA en bij het CDA. Dan komen, op zijn minst wat links betreft, merkwaardige vergelijkingsmaterialen naar voren. Nader hierop ingaan mag ik niet.

Aangezien mijn moeder bevriend was met mevrouw Reynders, heb ik over het complot Reynders-Winkelman nogal wat gehoord, maar altijd uit één hoek. Deshalbve acht ik het niet dienstig hierop in te gaan.

Op zichzelf is duidelijk dat de Peel-Raam-stelling essentieel was, maar even overtuigend kon worden vastgesteld dat materiaal en in feite manschappen ontbraken, vooral door de ruimtelijke lacune tussen het Nederlandse en Belgische front.

Op zichzelf gezien was de neutraliteitspolitiek der Nederlandse professoren en der juristen van buitenlandse zaken een dwaze zaak, eerder een voorwendsel om te weinig aan de defensie te doen dan een serieuze gedachtenconstructie. De koninklijke marine had haar zaken veel beter voor elkaar en zorgde voor een rechtstreekse verbinding met Engeland. Ik vraag mij af of degenen die meenden in de laatste dagen vóór de oorlog te land nuttige contacten te kunnen leggen, wel geheel goed bij het hoofd waren, al was de generaal Van de Vijver op de *Haute Ecole Militaire* geweest en een man met een vrij belangrijke theoretische kennis. Laten wij intussen hopen dat er persoonlijke contacten aanwezig waren. De Amerikaanse neutraliteit was een verdedigbare zaak zonder meer. Nederland was zelfs daartoe te zwak.

Mij lijkt het punt gekomen om er de aandacht op te vestigen dat strikt analogische inzichten in militaire zaken niets te betekenen hebben. Het gaat daarbij immers om de toepassing van geografische verhoudingen op militaire desiderata en wat dat betreft was de zaak Venlo duidelijk genoeg, evenals het in België gelande Duitse verkenningsvliegtuig. Wat nagegaan dient te worden is, wat de doelstellingen van de potentiële vijand zijn en hoe deze, naar zijn voorstellingen van zaken, met de minste verliezen te bereiken zijn. De weg ging dan door Nederland heen en het was nauwelijks denkbaar, dat West-Nederland hierbij gespaard zou worden, in feite slechts een chimera, omdat aan Albion in dier voege landingsmogelijkheden geboden werden.

Overigens is de formele afloop van zaken door prof. De Jong uitnemend geschetst en geeft de

houding der Nederlandse regering, na april 1939, weinig aanleiding tot kritiek. Zich wezenlijk met het wezen van een oorlog geconfronteerd had eigenlijk geen mens.

Eén voorbeeld. Op de avond van de 31ste augustus 1939 belde ik een van de meest vooraanstaande Nederlanders op om hem te vertellen dat ik met mijn moeder naar Den Briel was geweest om naar het uitrollen der zeemijnen te kijken. De enige reactie op dat moment van die zéér vooraanstaande en overtuigde vaderlander was: 'Och, Van Riel, laat je toch niet intimideren, het is alles een beetje oefenen'. Zo leeft ieder mens, zelfs de zeer capabele, in zijn eigen dromen voort, indien dat in het beeld van zijn karakter past, respectievelijk in het image van onverstoorbare rust dat hij uit praktische overwegingen wenste op te bouwen. Mijns inziens was het voor een leek duidelijk dat het 'bij wijze van proef leggen van mijnen in de Waterweg' een zinloze en gevaarlijke bedoening was.

De stemming onder de bevolking begon onrustig te worden zonder dat men het concrete oorlogsgevaar zag. Wat wel diepe indruk maakte was de inval in Noorwegen en daaraan voorafgaand de Finse oorlog. Vele jonge Rotterdammers uit mijn kring hadden, althans in theorie, het plan opgevat zich in Finland bij het Finse leger te voegen. Slotconclusie: De denkbeelden van de heer De Jong zijn grotendeels juist, maar hij kent een mijns inziens te grote invloed toe aan de werkeloosheid en een te kleine invloed aan de incompetentie der Nederlandse hogere militairen, en vooral dier gemis aan fantasie. De theoretische kennis was niet eens zo slecht.

Op 16 mei 1940 had ik een gesprek met de opperwachtmeester Van Hardenberg, en wel dertig jaar later met een collega van deze onderofficier uit een andere plaats in het noorden des lands. Beide heren hadden in de nacht van 9 op 10 mei 1940 contact gezocht met de heer Hasselman, en contact gekregen, maar waren, kort gezegd, afgebeekt in de geest van 'dat zijn niet jouw zaken, maar de mijne'. (De betrokken marechassees behoorden tot wat wij nu de anti-polio groep noemen in enigerlei variant, en hadden hun mentale bondgenoten vlak over de grens, waar de bevolking Nederlands sprekend, streng gereformeerd en dikwijls piëtistisch gezind was). Zo men trouw voelde, was dat aan Nederland en niet aan Duitsland. Beide opperwachtmeesters namen hun gevechtsstellingen in, stelden hun lichte machinegeweren op om circa 1 uur 's nachts, in gezelschap van een aantal douane-ambtenaren en schoten de banden leeg. Onder de Duitsers, die dachten als vrienden te komen, vielen veel slachtoffers. Sindsdien staat voor de betrokkenen vrijwel vast, dat de heer Hasselman een verrader was, hetgeen door zijn collegae even hartstochtelijk wordt ontkend, terwijl de heer Hasselman later een fraaie carrière maakte. Verschil van uitgangspunt en visie? Of een op de avond van de 9e mei bij de generale staf opnieuw opkomend wantrouwen tegen de berichtgeving van de majoor Sas? Ik kies geen partij, omdat teveel tussenoplossingen denkbaar zijn.

Wat in elk geval vaststaat is, dat generaal Van Andel, commandant van de vesting Holland, niet tijdig was gewaarschuwd en om 3.30 uur in zijn pyama met zijn echtgenote in de tuin wandelde. Maar zulke mensen hebben ook hun slaap nodig en alle conclusies over 'verraad in de hoogste kringen' lijken mij ongemotiveerd. Ik geloof trouwens niet dat prof. De Jong daar anders over denkt. Beide partijen, stafofficiëren en opperwachtmeesters, waren subjectief in het gelijk en konden van hun eigen standpunt uit, niet veel anders oordelen dan zij deden.

DEEL II - NEUTRAAL

Wat ik te zeggen had, heb ik reeds hoofdzakelijk bij deel I opgemerkt. Belangrijk lijken mij de mededelingen omtrent de overste Van Voorst Evekink op pagina 213. De beschouwingen van

prof. De Jong over koningin Wilhelmina lijken mij wat geromantiseerd. In conservatief liberale kring was voor haar menselijke sympathie in beperkte mate aanwezig, beperkt vanwege haar orthodoxie en had men de indruk dat zij anti-liberaal was. Constitutioneel viel er weinig aan te merken, en conflicten, zoals koningin Emma in de negentiger jaren met het toenmalige ministerie produceerde, bleven voor zover ons bekend achterwege. Hier valt de inhoud van deel X af te wachten.

Militair gesproken werd aangelegd wat aangelegd kon worden, en vonden nog enige aanschaffingen plaats, maar het was nu eenmaal te laat om nog iets van veel belang te verrichten. De reserve-stellingen van Holland en Amsterdam waren niet in staat van verdediging gebracht. De forten van Amsterdam waren quasi modern gedekt tegen 21 cm houwitservuur, maar lagen te dicht bij de hoofdstad, gezien het zich snel ontwikkelende luchtwapen. De forten van de vesting Holland, zogenaamd verbeterd systeem Brialmont, waren minder dan die van Belfort in 1869-1870, om over die van Verdun maar niet te spreken. Misschien vormt het fort Kudelstaart bij Aalsmeer een uitzondering; dat vertoont immers reeds de invloed van de geniale Oostenrijkse vestingbouwer Konrad von Hötzing (gebogen wanden), waarop de granaten konden afstuiten. De caponieres op de forten van Amsterdam waren goed en deskundig aangebracht, maar gelet op een inundatiestrook van 5 km, veel te dichtbij. Bij voortdurende merken wij hetzelfde op. Veertig jaar verwaarlozing zijn niet goed te maken in drie jaar. Bovendien had de Nederlandse generale staf de krijgskundige ontwikkelingen te weinig gevolgd en werd te sterk gedacht aan Frankrijk 1914-1918.

In dit alles zit een soort parasitaire gedachtengang, de Nederlander niet vreemd, om de kosten, qua geld en bloed, door een ander te laten betalen. De Engelse geleerde Carr vestigde hierop in 1939 ruimschoots de aandacht. Het boek kwam nog op tijd in Nederland aan, en wie toen nog niet begreep waar het om ging, moest wel oliedom zijn, of aan geestelijke zelfbevrediging doen. Gedeeltelijk uit angst voor zijn geld, de bovenlaag der liberalen, gedeeltelijk uit afkeer van de kapitalistische maatschappij, een groot deel van het proletariaat. Hoe bittere ernst het Duitsland was, begrepen zelfs weinigen.

Van de verhalen over het verraad van lageren, in rechtstreekse dienst van de Duitsers, blijft weinig over, al zag de Duitse legerleiding tegen minderwaardige krijgslisten niet op, zoals bij Bastenaken in de laatste dagen van 1944 bleek. De in Nederland ontstane paniek was een groot militair nadeel, maar reden was er in royale mate. De formele neutraliteitshandhaving was perfect in orde, tenminste voor zover dit aan buitenlandse zaken en de generale staf lag. De koninklijke marine was nu eenmaal meer op oorlog ingesteld en werd met een zekere militaire *Rücksichtslosigkeit* gecommandeerd. Precies wat wij nodig hadden. De les van de 'Zeven Provincieën' was aan de heren admiraals en hun medewerkers niet voorbijgegaan. 'A la guerre comme à la guerre'. Weinig respect voor de geschoolde papiervolkschrijvers, terecht zeg ik nu.

DEEL III - MEI 1940

Goed voorbereid waren de evacuaties, al zal de bevolking dit niet immer zo bevonden hebben. Maar op dit papieren punt was in ieder geval gebeurd wat gebeuren moest. Met grote ijver, toewijding en zin voor realiteit. Hetzelfde geldt voor het vertrek van hare majesteit, prinses Juliana en de kleine prinsessen. De verdediging van Den Haag was goed geregeld, anders dan die van Rotterdam. Ik zeide 'goedgeregeld'. Liever had ik eigenlijk moeten zeggen: Het liep goed door de dapperheid der Nederlandse soldaten. De grote manco's lagen bij het geringe aantal luchtdoelgranaten en bij de onlust van veel militairen, hogere en lagere, om het eigen

leven te riskeren. Prof. De Jong is daar altijd nogal kalm over. Menselijk heeft iedereen gelijk die op de loop gaat, maar in de geschiedschrijving, die hier en daar een episch karakter draagt; ligt dat toch wel anders. Prof. De Jong straalt als het ware over de houding van de illegalen voor het vuurpeloton, maar heeft minder ruimte over voor doorvechtende soldaten, terwijl zijn kritiek op de deserteurs wel zeer gematigd is. Een van mijn bezwaren tegen dit boek, dan wel een bewijs van enige partijdigheid. Er is altijd een excuus te vinden voor weinig strijdvvaardige arbeiders, wier militaire verplichtingen weinig met hun economische situatie voor 1939 te maken hadden. Hier spreekt de socialist.

Een paar feitelijke opmerkingen. Het *Mannlicher*-geweer van 1895, dat werd enkele malen herhaald, was wel oud maar niet verouderd. In feite, in handen van geoefende troepen, nog een uitmend individueel wapen. Hetzelfde gold voor de Engelse 6-inch houwitser uit 1917-1918 en *a fortiori* voor het verlengde veldkanon-kapitein Van Essen (1907), waarmede op de Grebbeberg met veel succes gewerkt is. De projectielen hebben heel wat Duitsers naar het hiernamaals geholpen. De mitrailleurs waren niet zo bijzonder goed, al was het zware *Schwarzlose* machinegeweer van 1907 nog een uitstekend te gebruiken wapen, in de verdediging tenminste.

Over de luchtmacht niets dan lof. Omtrent de overval op het vliegveld Bergen (NH), waar onze beste vliegtuigen stonden, de G I-s, slechts dit dat de waarschuwing hier volledig in het honderd is gelopen met alle fatale gevolgen vandien. Wederom het afschuwelijke gemis aan militaire fantasie, aangezien om twee uur 's-nachts de Grebbelinie, door het land van Maas en Waal heen, waar praktisch geen schot viel, op zijn post was en Bergen om die tijd, zojuist of wederom, in bed lag. Met het verlies van de G I-s was de ruggegraat der luchtmacht gebroken, al is, wat daarna met oudere vliegtuigen gepresteerd werd, nog bewonderenswaard, aangezien de Duitse verliezen zwaar waren, zij het deels door de slechte kwaliteit onzer noodlandingssterreinen. Het luchtdoelgeschut was ten dele van zeer goede kwaliteit (Hazemeyer), maar er was veel te weinig munitie. Een majoor van de Luwa, die ten noorden van Amsterdam stond, vertelde mij dat hij om half acht 's morgens leeggeschoten was en met veel soebatten nog een paar vrachtwagens met projectielen van de Hembrug los kreeg. De Duitse luchtmacht was nog klein, dat zou in de zomer van 1940 geheel anders worden, en heeft de in Nederland geleden verliezen stellig zwaar gevoeld. Het verhaal over de Grebbeberg en over Zeeland is kortom boven mijn lof verheven. De gevechten om het vliegveld Waalhaven met hun afschuwelijke defaitistische aspecten worden voortreffelijk getekend. In mijn tuin in Kralingen was het om circa vijf uur 's morgens reeds bekend, dat Waalhaven praktisch verloren was en dat de Nederlandse troepen slecht hadden gevochten. Excuses zijn er genoeg te vinden.

Om kwart over vijf ging ik de deur uit naar het kantoor van R. Mees & Zoonen en het was een griezelig aspect te moeten waarnemen hoe zich in de letterlijke zin duizenden burgers, volledig ongedekt, aan de Gelderse kade hadden opgesteld, als betrof het hier een circusvoorstelling. Gelukkig schoten de Duitsers niet van de toen reeds bezette overkant. Dit alles klopt in het beeld van Nederland tot vriend en dan zo snel mogelijk tot nationaal-socialistische vriend te maken.

De forten op Kornwerderzand, en hetzelfde zal voor de forten aan het begin van de Afsluitdijk hebben gegolden, waren van voortreffelijke kwaliteit met waterstaatsbeton en volgens constructies van de rijkswaterstaat gebouwd. De kunstwerken hebben echt voldaan, mede dankzij de uitgezochte bemanningen. Over het drama van de Moerdijk spreek ik maar niet. Een combinatie van lafheid en incompetentie die slechts voor de specialist van belang is. Hoe kreeg men het zootje bij elkaar? Was er dan geen enkele selectie? Goede zijn er natuurlijk ook geweest! Maar het schrikachtige en het slechte geeft toch de doorslag.

Wanneer ik zoiets opmerk, wil ik nooit zeggen, dat ik tot het goede deel behoord zou hebben, daar weet een mens tevoren nooit iets van. Maar objectief mag worden vastgesteld, dat de val van de Moerdijkbrug, gecombineerd met de lacunes in het luchtverdedigingsapparaat, de oorzaak van de snelle ondergang van Nederland geweest zijn. De al dan niet aanwezigheid van de Peel-Raam-stelling lijkt mij niet erg belangrijk, gelet op de motieven die ik reeds aangaf. Zeker had een goede Peel-Raam-stelling Nederland buiten de oorlog kunnen houden, maar die was er nu eenmaal niet en hetzelfde geldt voor het ontbreken van 50 à 60 GI-vliegtuigen. Nederland is ondergegaan, en lang niet met waaierende vlag, door drie motieven:

1. De slechte selectie van officieren en onderofficieren.
2. De anti-militaristische trekken.
3. Geldtekort.

Nederland in zijn geheel heeft de prijs moeten betalen voor de gebroken-geweertjes-mentaliteit, hoewel lang niet het gehele volk daar achter stond. Straks zal het zonder twijfel weer zo gaan, maar dan zullen andere bevolkingsgroepen de rekening gepresenteerd krijgen en de medewerking van de arbeidersklasse, waar men de Duitsers haatte, voor militaire acties nog moeilijker te krijgen zijn.

DEEL IV - MEI 1940 TOT MAART 1941

Op pagina VII van het voorwoord doet prof. De Jong op goede wijze de beperktheid der inlichtingen uitkomen, die het Nederlandse volk tot de winter van 1944, het passeren der grote rivieren, aan de Nederlandse omroep uit Londen kon ontlennen. Het zij mij intussen vergund er de aandacht op te vestigen dat zeker even belangrijk als de Coval, onder leiding van de heer Godfried Crone uit Amsterdam, de staatsmolestcommissie was, door de Rotterdammer, mr. K. P. van der Mandele gepresideerd. De Coval - aangehouden ladingen - werkte in de vorm van een bureau waarin de heer M. C. van Hall een grote rol speelde; de staatsmolestcommissie was een veel bijeenkomend overlegorgaan, waarin de beste assurantie-mensen van Nederland zaten, assuradeuren en makelaars. Daar ging het hoofdzakelijk over de door de staat te verzekeren waarde der te verzekeren schepen. Bovendien werd in dat apparaat vrijwel openlijk gesproken. De uiteindelijke instructies werden gegeven door dr. Hirschfeld, die het standpunt innam dat betrekkelijk royaal, zij het verantwoord, geassureerd moest worden om de reders in staat te stellen de Nederlandse vloot na afloop van de oorlog zo snel mogelijk weer op te bouwen. De premies waren hoog, wat tot uitgebreide technische discussies tussen de makelaars en de regeringsgemachtigden enerzijds, de heren Jan ter Meulen en Co. te Amsterdam en de heren R. Mees & Zoonen te Rotterdam aanleiding gaf. Van de kant van de reders speelde de grote rol de heer Albert Goudriaan, een warm nationaal voelend en bijzonder bekwaam man. Overigens was het een zegen voor Nederland dat zich figuren als de heer Delprat en de heer Hudig buitengaats bevonden. Helaas moet ik wel opmerken dat véél aan de reders gedacht werd en weinig aan de opvarenden. Die laatste categorie kwam er betrekkelijk bekaaid af. In het gehele gezelschap speelde de heer Van der Mandele enigermate de rol van de verzoenende *père noble*, de discussie daarbij uitstekend in de hand houdend.

Bij de leidende groep van de Coval bevond zich, bewust zo gekozen, de pro-Duitse heer F. B. J. Gips, een keurige man waar wij niets dan plezier van beleefd hebben. Wel wat onevenwichtig. Een van die mensen die door teleurstelling NSB-er was geworden. Het leveren van creosoot voor de biels der spoorwegen, zéér belangrijk voor zijn bedrijf, was hem op een moment door de Nederlandse spoorwegen ontnomen, en aan de zogenaamde Garbansos

Wolf gegeven. Deze Wolf had zich een enorm fortuin verworven door de levering van een bepaald soort bonen, garbansos, aan de Spaanse republikeinen. Overigens dacht de heer Gips over Duitsers en NSB-ers niet veel anders dan wij, en er was niets wat ik niet met hem besprak. Een NSB-er waar zeker veel goeds van te zeggen viel, en die na afloop van de oorlog deswege ook maar een geringe straf gekregen heeft. Zijn samenwerking met de joodse heer Stibbe, vroeger van de Internatio te Rotterdam, was uitstekend, voor zover bleek tenminste.

Koningin Wilhelmina en haar vertrek. Hoe weinig het Nederlandse volk, tot in zijn toplaag, op de eisen die een oorlog stelt was voorbereid, moge daaruit blijken dat ik nadat het gaan naar Engeland van hare majesteit bekend was geworden, opgescheld werd door een van de toprijksambtenaren van Rotterdam, die op dramatische toon woorden als 'in de steek gelaten' in de mond nam. Ik had moeite genoeg hem uit te leggen, op de middag van de dertiende mei 1940 dus, dat hij het volslagen mis had, en dat de daad van de koningin slechts van grote wijsheid getuigde. Overigens precies met de argumenten die prof. De Jong in zijn deel IV gebruikt. Verder behoeft ik hier niet op in te gaan, zij het dan met de mededeling dat praktisch alle vooraanstaande Rotterdammers mijn standpunt gingen delen op het ogenblik dat Woudenberg en Rost van Tonningen door de Duitsers ingeschakeld werden. Dit waren de gehate en gevreesde figuren. Woudenberg vanwege zijn reputatie en Rost van Tonningen omdat hij zowel als knap, als ervaren, als fel pro-Duits bekend stond.

Te vertellen valt nog dat ik de dag na de capitulatie van Duitsland van dr. Hirschfeld vernam dat Seyss Inquart een uitstekend stylist was, zelfs in het Nederlands. Hij had namelijk een paar uitgesproken verbeteringen in de proclamatie, door het burgerbestuur uitgegeven, aangebracht. Bepaald een man van eruditie, en een gelukkige keuze van Hitler, zo deze een verzoening met het Nederlandse volk wenste. Vermoedelijk in den beginne wel, althans naar buiten. Het optreden van de Duitse soldaten was keurig, en bij het geval van de generaal Student zeker prijzenswaardig. Deze laatste wetenschap ontleen ik aan een mededeling van een ter plaatse aanwezige betrouwbare medewerker.

Het vertrek van de Nederlandse regering ging praktisch onopgemerkt voorbij. Géén landgenoot had enige wezenlijke belangstelling voor deze figuren, en naar uit de mémoires van dr. Hirschfeld blijkt, terecht. Ons land had werkelijk de regering die het verdiende, en of Colijn het beter gedaan zou hebben, valt sterk te betwijfelen. Ten aanzien van de minister-president wil ik opmerken, dat deze zichzelf van te voren als volkomen ongeschikt voor oorlogsomstandigheden had gekwalificeerd. Eerder een soort christen-pacifist zonder enige belangstelling voor de internationale machtspolitiek en zonder kijk op de gebeurtenissen. De heer De Geer is na de oorlog mijns inziens niet rechtvaardig behandeld. Ten departemente stond hij bekend als vrij lastig en tegelijkertijd bijzonder scherpzinnig en accuraat. Een man van enigszins wisselende energie, maar als geheel een knap en tactvol bewindsman. Bovendien eerlijk en rechtvaardig, al had hij wat de hoofdamttenaren betreft, wel zijn sympathieën en antipathieën, die intussen geen verband met zijn politieke richting hielden.

Voor mij persoonlijk was min of meer een openbaring de onsmakelijke haat van het plebs uit de achterbuurten van Rotterdam, dat ik, tijdig gewaarschuwd door een kapitein van de genie, na circa tien minuten onder een viaduct in de trein Rotterdam-Utrecht, midden in het Kralingse bos aantrof. Militair vermeldenswaard is dat de commandant van een luchtdoelbatterij, die niet schoot tijdens het bombardement, op mijn vrij pertinent geformuleerde vraag waar dat aan lag - of hij geen munitie had - antwoordde dat hij geen zin had de Duitse bommen op zijn hoofd te krijgen. Mij griede dat diep én als lafheid voor de vijand én omdat ik mij persoonlijk veel moeite had gegeven het geld voor de extra luchtdoelbatterijen bijeen te krijgen.

Als bijzonder tactvol gedrag noem ik het optreden van de reserve-overste dr. J. Smit,

regiment jagers, die enige masturberende vaandrags op de Grebbeberg aantrof. Betrokkenen zagen het vuurpeloton al voor ogen. De menskundige en menslievende dr. Smit, in leven een succesvol advocaat in Gouda, lachte hen alleen uit en spak een bemoedigend woord. Dat is echt militair leiderschap, anders dan het fusillieren van een sergeant op last van de generaal Harberts.

DEEL V - MAART 1941-JULI 1942, EERSTE HELFT

Het driemanschap. Bij de oprichtingsvergadering in een café in Rotterdam was ik aanwezig. Echter heb ik mij daarna nooit meer met deze zaak bemoeid, gewaarschuwd door mijn vele jaren later overleden moeder. Deze had geregeld contact met onze partij-secretaris mr. Rutgers en gaf mij als advies mij niet met het driemanschap in te laten. Zij zei ongeveer: 'Hans Homan is niet heel intelligent, wel eerlijk en fatsoenlijk, maar véél te eerzuchtig. Hij wil onder alle omstandigheden een rol spelen'. Van de heer De Quay wist ik niets, behalve dat hij de reputatie had van een middelmatig hoogleraar te zijn. Mr. Einthoven kende ik persoonlijk vrij goed. Overigens was de verhouding tussen de heren Oud en Einthoven eerder slecht, aangezien de heer Oud niet dulden kon en niet dulden wilde, dat de heer Einthoven geheime persoonskaarten deed bijhouden ten aanzien van vrijwel alle vooraanstaande Rotterdammers. Gelijk vanzelf sprak van pro-Duitse figuren, maar bijvoorbeeld ook deed noteren overmatig drankgebruik en bezoek aan publieke vrouwen. Dit lag te ver buiten de gezichtskring van een vurig vrijzinnig-democraat, en de weg der heren ging dus al vrij snel uiteen. Ik heb de heer Einthoven voor, in en na de oorlog altijd hoog gewaardeerd, en vond dat het inrichten van een geheime dienst in oorlogstijd, en dat in een stad als Rotterdam, onvermijdelijk was.

DEEL V - MAART 1941-JULI 1942, TWEDE HELFT

Omtrent de illegaliteit vertelt prof. De Jong alles wat nodig is. Kennelijk voor hem een lievelingsobject. Persoonlijk vond ik van groot belang het inrichten van vluchtlijnen voor de piloten en zo mogelijk enige militaire spionage, waarbij ik het treurige verhaal over de verbindingen met Londen reeds aanstreepte.

Psychologisch merkwaardig is eerder dat op zijn minst 4/5e van het Nederlandse volk aan deze berichtgeving toch feitelijke waarde hechtte via een soort mentale massa-waan. Hetzelfde geldt min of meer voor het nalopen van de Nederlandse Unie. Pro-Duits kwaad hebben de initiatiefnemers zeker niet bedoeld, maar het was eerder een staaltje van zelfoverschatting, en zo heb ik het ook gezien. Wie niet in de kaart van de Duitsers wilde spelen, kon onmogelijk halfweg gaan en dan stoppen. Op de geesten der Nederlanders heeft het hele geval intussen goed gewerkt.

Omtrent de geschillen met de OD onthoud ik mij van een oordeel. Verschil van mentaliteit en van achtergronden. Hetzelfde deed zich in vrijwel alle bezette gebieden voor, en de neiging tot separatisme is bij het Nederlandse volk ingebakken. Definitieve veranderingen in die mentaliteit hebben noch de OD, noch de Nederlandse Unie aangebracht. Prof. De Jong is zó eerlijk, al heeft hij zich natuurlijk vijanden gemaakt, dat ik détail-kritiek mijnerzijds belachelijk zou vinden. Echter doordat hij buiten Nederland verbleef, en door zijn grote belangstelling voor de echte illegaliteit, komt niet helemaal uit de verf welk een enthousiasme de Nederlandse Unie opwekte. Mr. J.Linthorst Homan was bovendien een begaafd en populair

spreker, die het, evenals de heren De Quay en Eindhoven trouwens, na de oorlog nog ver gebracht heeft. Het slechtste wat ik van hem zeggen kan, is een zekere neiging tot egocentriciteit, tot het sterker laten wegen van het onbereikbare doel dat hij zich voor ogen stelde, dan van de voorzichtigheid en het zich subtiel opstellen dat van een commissaris der koningin verwacht mocht worden. Hij had een voorbeeld kunnen nemen, wat dat aangaat, aan zijn Drentse collega baron De Vos van Steenwijk en zijn Friese collega baron Van Harinxma thoe Slooten. Beiden ontbrak het dan ook aan eierzucht en zij bepaalden zich tot een adviseurs-taak.

Mr. Eindhoven had de zaak al snel bekeken, en de heer De Quay, allenminst pro-Duits, was toch min of meer geraakt door de katholieke gedachte aan de corporatieve staat. Kwalijk heeft het Nederlandse volk hun hun optreden allerminst genomen, met uitzondering van een aantal in couranten schrijvende *diehards* met linkse ideeën. Partijpolitiek waren de heren inmiddels wel versleten, en dat was rechtvaardig.

Het optreden der Geuzen was, naar toen reeds te constateren viel, dwaas. Deze dappere vaderlanders van het eerste uur collecteerden geld op de Rotterdamse beurs, waar heel wat NSB-ers en Duitse agenten rondliepen, en iedere wat intelligentere beursbediende kwam in de nis van R. Mees & Zoonen om je de namen der voorlieden te vertellen. Alles uitnemend bedoeld, maar zonder enig overleg omtrent risico's, en met sterke onderschatting der Duitsers. Misleid wellicht door het milde optreden van de bezetter in de eerste maanden? Het sprookje van roodkapje had hun beter kunnen leren. Ere zij echter hun nagedachtenis, want hun opzet was de meest vaderlandslievende. Conspiratoire werkaamheden echter vragen zowel om moed als om voorzichtigheid en list. Juist bij de illegaal behoort de factor zelfbehoud diep in zijn persoonlijkheidsstructuur te zitten, op de wijze zoals verstandige regeringen voor contra-spionage onopvallende, dikwijls min of meer suf schijnende figuren kiezen. Een typische branche.

DEEL VI - JULI 1942-MEI 1943, EERSTE HELFT

Nu voor alsdan stel ik dat ik op het gehele probleem van de joden-deportatie niet inga. Ten eerste omdat ik de zaak daarvoor te walgelijk vind en daarom voor kritiek mijnerzijds als niet-jood ongeschikt, gesteld dat ik die behoefte aan kritiek zou gevoelen, wat niet het geval is. Ten tweede omdat Prof. De Jong op deze punten een dusdanige détailstudie gemaakt heeft, zó nauwkeurig, eerlijk en nauwgezet gewerkt, dat ik niet zou weten wat daaraan toe te voegen. Slechts zij mij de opmerking geoorloofd dat mijn opinie over de heren Asscher, Cohen en een deel der Barnevelders gunstiger is dan die van de auteur. Dat deze figuren de hun geboden kans, meer was het niet, aangrepen om het eigen naakte bestaan alsmede eventueel dat van vrouw en kinderen te redden, vind ik vanzelfsprekend. Evenmin als ik reden zie om het overgrote deel der Nederlanders hun gemis aan solidariteit met joden en illegalen te verwijten, evenmin zie ik hier reden voor kritiek op vooraanstaande joden.

Vanuit mijn visie: joden hebben niets aparts, noch in gunstige, noch in ongunstige zin. Hoogstens zijn zij wat intelligenter en wat rationalistischer ingesteld dan de meeste Nederlanders. Karakterologisch nochtans weken zij niet af van de meerderheid van ons volk. Hoogstens kunnen wij het opvallend vinden dat er niet meer zijn ondergedoken, maar bijzondere getrouwheid aan de wet was hun veelal eigen, nog los van geldgebrek. Het betrekkelijk gunstig oordeel van de heer De Jong omtrent de heer Calmeyer deed mij veel genoegen, aangezien deze Duitse officier met zijn leven speelde, ten gunste der joden. Anti-Duitse

figuren hebben in den beginne wel anders over hem gedacht, en hier is sprake van eerherstel. Omtrent prof. dr. Schrieke zullen de meningen wel verdeeld blijven. De meeste dergenen die in de oorlog bij hem solliciteerden, behielden aan hun gesprek geen slechte herinneringen. Aan het zijn van landverrader in technische zin echter van de betrokkene kan weinig twijfel bestaan. Men lette op het verschil met dr. Hirschfeld die uiteindelijk, ondanks veler diepe bebelgdheid, het grootkruis Oranje Nassau toebedeeld kreeg.

Uitermate instructief zijn de tusschenbeschouwingen van prof. De Jong over het verloop van de oorlog als zodanig. Naar mijn mening lag het draaipunt niet bij Stalingrad, maar bij het mislukken der Duitse operatie *Zitadelle*, de volslagen mislukte aanval op Koersk. Voorts bij het succes tegen de Duitse duikboten. Wat dat aangaat, kan men met vertrouwen het officiële rapport in drie delen van de marine *Kriegsleitung* lezen, en voor de opmerkende Nederlander was het uitblijven van *Sondermeldungen* een voldoende criterium. Wat de houding der kerken aangaat, lijkt prof. De Jong mede een betrouwbare leidsman, ook wat de tegenstellingen en verschillen betreft. Na een wat aarzelend begin, heeft het Nederlandse episcopaat een overtuigend juiste houding aangenomen.

Nog een enkel woord over de illegaliteit in deze periode. In feite is het verzet in Nederland, hoofdzakelijk het passieve verzet in de vorm van onderduiken, door de LO mogelijk gemaakt. De eer daarvoor komt grotendeels aan het gereformeerde volksdeel toe. Een zekere gedetailleerde studie over de geografische verspreiding in parallel tot de godsdienstige en politieke overtuiging der bevolking zou wellicht nog dienstig kunnen zijn. Mijn vrees is dat de Vrijheidsbond en de daarmee geïdentificeerde maatschappelijke kring er, met uitzonderingen, niet al te best zal afkomen, waarbij het overlijden in Bergen-Belsen aan vlektyphus van prof. Telders nog een wat rozig avondlicht over de hiervoor door mij genoemde kwestie spreidt. De bedoeling was dat de in Bergen-Belsen geïnterneerden het er levend zouden afbrengen, waarbij echter de incriminatie tegen de Duitsers dat zij medisch volstrekt onvoldoende maatregelen namen, blijft bestaan. Wel waren begin 1945 alle verhoudingen bij de bezetters volledig gechaotiseerd, maar zij hebben zich dan ook wel niets van Bergen-Belsen aangetrokken, en dat blijft op hun debet-conto staan, zoals vele andere medische zaken.

Overigens is de behandeling van de geïnterneerde boerengezinnen in Zuid-Afrika, zelfs op medisch gebied, niet veel beter geweest, en mede deswege ben ik op de openbare lagere school in Emmen in haat tegen de Rooineks opgevoed. In ieder geval nochtans was de medische wetenschap in vijfenveertig jaar sterk vooruitgegaan.

DEEL VI - JULI 1942-MEI 1943, TWEDE HELFT

De uiteenzettingen over de rechtspraak zijn juist en de beide raadsheren uit Leeuwarden verdienen het nationale eerbetoon dat prof. De Jong hun brengt. Inzake de oproep van grote aantallen studenten voor tewerkstelling in Duitsland waren de meningen verdeeld; zeker niet unaniem verwerpend. De angst voor leven, welzijn en bezit der ouders speelde nogal een rol, terwijl onbewust bij de vaders in hun gezagsposities weliswaar haat tegen Duitsland en de NSB bestond, maar tegelijkertijd een zeker medegevoel met de in beginsel reeds in vreedstijd in Duitsland heersende grotere zin voor hiërarchie en ook wel veronderstelde grotere werklust. Ons is door een aantal werknemers, allermint pro-Duits, na de oorlog bevestigd dat de situatie in Duitsland voor gehele of gedeeltelijke vrijwilligers redelijk goed was. Onder andere was de Duitse *Werkmeister* dikwijls gewoon de Nederlandse tewerkgestelde op zondag bij zich aan tafel te noden en werd van zakelijke, allermint politieke klachten notitie

genomen, en werden die ten gronde besproken. Meer dan de Nederlandse voorlieden, of Krassen, zoals men in Rotterdam zeide, dat deden.

Ook lagen in Duitsland in de proletarische kring de standsverschillen veel minder sterk dan in Nederland. Een Duitse toparbeider vond het volstrekt niet vervelend of bevreemdend als zijn zoon trouwde met een dienstmeisje, een juffrouw uit een schoenenwinkel of *a fortiori* met een fabrieksarbeidster. In Nederland lag dat wel wat anders. De zoon hoorde eigenlijk met een onderwijzeres of verpleegster thuis te komen. Wij kenden het stelsel van de hypergamie, eigenlijk door de hele bevolking heen, en vele keurige met hele of halve dwang naar Duitsland verplaatste arbeiders zijn met Duitse meisjes getrouwd, dikwijls met gunstig resultaat, aangezien de Duitse vrouw toen, in 1945-1946, minder pretenties had, beter had leren koken en zelfs iets ontwikkelder was. Daarnaast dacht de overgrote meerderheid der Nederlanders zeer slecht over Hitler en het nationaal-socialisme, maar was de haat tegen Duitsland als zodanig niet sterk ontwikkeld, buiten de illegale kring om.

Een significant voorbeeld daarvan maakte ik mede gedurende het tijdvak dat de NSB-ers bij herhaling als beesten behandeld werden, doordat ik bij een Duitse veldkeuken in Overschie, eind mei 1945, een twintigtal schertsende jonge Nederlandse vrouwen aantrof. Op mijn hoffelijke vraag waarom zij dit deden, kreeg ik ten antwoord: a. Het eten is best - Een begrijpelijke reactie -. b. De oorlog is voorbij en het zijn meest aardige jongens. Net zulke mensen als wij. Een paar maanden later vernam ik dat zoiets in Denemarken, Noorwegen of Engeland ondenkbaar was geweest en men daar de gewoonte had iedere Duitser als oud vuil te behandelen. Dat is jaren zo doorgegaan, en het geldt aldaar deels nog, terwijl in West-Nederland in 1947-1948 in de duinstreek de bordjes *Zimmer zu vermieten* reeds waren aangeplakt.

Vele jonge Nederlanders, in Duitsland, die niet gearresteerd waren, hebben het behoorlijk goed gehad. Voor hun politieke opvattingen interesseerde zich geen mens. Een van de elementen die daartoe hebben geleid was het militaire realisme van de Duitsers. Hitler kreeg tot augustus 1944 specifieke rapporten van de SD over de binnenlandse stemming. Treffend zijn daarin de mededelingen dat bij Frührschoppen en Skat de aanzittende onderofficieren uit de vorige oorlog openlijk interessante beschouwingen hielden over de practisch hopeloze toestand, hopeloos ten gevolge van benzine- en rubbertekort. Hier geen geklets over wonderwapens, en ook geen volgende arrestaties. De rapportage werd in augustus 1944 gestaakt.

Mij heeft de generaal Heusinger circa 1950 verteld dat op precies dezelfde gronden als de onderofficieren lanceerden de oorlog door hem als verloren voor Duitsland beschouwd werd, wederom in de zomer van 1942, omdat de kilometer-afstanden voor de transporten te groot werden. Dat was dus het oordeel van een van de hoogste staf-officieren, sous-chef van de generale staf en later bevelhebber der Europese NATO-legers. Vele collegae van hem en bijna alle jonge officieren hadden intussen het geloof in het wonderwapen niet verloren, en de *Führer* mocht deswege zijn soort allerminst. Wij denken hierbij aan de *Mémoires* van de generaal Warlimont. Prof. De Jong geeft uitstekende kaartjes en ware verhalen.

DEEL VII - MEI 1943-JUNI 1944, EERSTE HELFT

Gaat grotendeels over de meningsverschillen in de Duitse kring en tussen de NSB en de SS. Daarvan weet ik niets bijzonders en wat prof. De Jong schrijft is innerlijk coherent en lijkt mij menselijk zeer aannemelijk. Geen commentaar dus.

DEEL VII - MEI 1943-JUNI 1944, TWEDE HELFT

In dit deel wordt de illegale pers behandeld. Het stuk over de Silbertanne-moorden is afstotend. Duitsers en NSB-ers lieten zich hier van hun slechtste kant kennen. Zowel de Zweedse als de Zwitserse weg waren mij bekend. De Zweedse weg via mijn broer die toen in Berlijn was, de Zwitserse weg via diverse wegen. Heel langzaam begonnen de verbindingen van het verzet uitstekend te werken, ten dele reeds vóór de winter van 1944.

Men moet het boek verder lezen. Controversiële gevoelens wekt het niet bij mij op, zij het dat ik wist dat Zweden belangrijk was voor de spionage en ds. Visser 't Hooft ervan verdacht werd linkse sympathieën te koesteren, en dat men zich daarom beter niet van zijn tussenkomst kon bedienen. Het was en bleef een dominee, en in militaire zaken zomede spionage was hij als het ware *ex officio* niet in de eerste plaats geïnteresseerd. Wat ik aan stukjes van hem te zien kreeg, om deze direct daarna te verbranden, leek mij, let wel - voor mij persoonlijk - niet erg interessant. Natuurlijk wist ik dat hij ook nuttige gegevens doorgaf en alles in acht genomen, een zeer belangrijk contactpunt was. Maar de Zweden gaven rechtstreekse spionageresultaten door, nadat de Duitse nederlaag vaststond trouwens. Hun arrogantie in 1945 was onbeschrijfelijk, omdat zij er in geslaagd waren buiten de oorlog te blijven.

DEEL VIII - GEVANGENEN EN GEDEPORTEERDEN

Wat wel gezegd wordt, maar niet voldoende uitkomt, is dat sommige concentratiekampen buitengewoon slecht waren - mij werd nimmer verteld over een jood, die levend uit Mauthausen terugkeerde - en dat de gemiddelde concentratiekampen in minstens tien delen uiteenvielen, variërend van draaglijk tot rechtstreekse moordenaarskampen. Veel hing van het eigen initiatief en de eigen behendigheid af. Werken op de ziekenafdeling of in de keuken was een stukje levensverzekering. Bovendien lag de beslissing bij de Kapo's. Tussen communisten en beroepsmisdadigers bestond veel verschil. De communisten, die gelijk de beroepsmisdadigers meestal voor 1940 vastzaten, waren dikwijls hoogstaande mensen, de criminelen hadden hun persoonlijke sympathieën. Als geheel werpt het systeem der concentratiekampen en de wijze waarop het werd gehanteerd, een onuitwisbare blaam op de Duitse leiding in het algemeen en op de Duitse machthebbers in de tweede graad, de generaals, meer in het bijzonder.

Het ware niet geheel gemotiveerd te denken dat Hitler figuren als de kolonel-generaal Halder en de veldmaarschalk von Mannstein gaarne zou hebben aangepakt. In de eerste plaats niet vanwege hun populariteit, in de tweede plaats niet omdat hun *Stabswache* dikwijls sterker was dan de aanwezige SS, in de derde plaats niet omdat het arresteren, eventueel na zware gevechten, van dergelijke halfgoden de innerlijke weerstandskracht van het leger zou hebben geschokt. Tegen de concentratiekampen iets gedaan, heeft geen van de heren; nauwelijks met de mond. Later in de oorlog, maar toen was hij in zijn typisch psychopatische stadium, en de SS werd veel sterker, nam Hitler ook op dit punt wel risico's. Ritter von Leeb nam in 1941 zijn ontslag zonder dat hem iets gebeurde.

CONCLUSIE

1. Het boek van prof. De Jong is meesterlijk qua bewerking en legt een basis voor immer.
2. Wel is het geschreven van een revisionistisch-socialistische gezindheid uit, die op den duur veel minder merkbaar wordt. De objectiviteit van de auteur nam al schrijvende nog toe,
3. De publicatie legt, gelijk de *Ilias* van Homerus, té sterk de nadruk op de heldendaden, in Nederland begaan, en geeft in mindere zin een impressie van het Koninkrijk der Nederlanden in bezettingstijd.
4. Het belangrijkste facet van het boek zal zijn het deel over Londen. Dat is voor ons grotendeels nieuws en prof. De Jong behoorde zelf tot de leidinggevende, althans tot de veelwetende figuren. Wie een grondige belangstelling heeft voor de in verschillende opzichten tegelijkertijd fascinerende en tragische zaak Canaris/Oster/Sas neme vooral kennis van het boek *Canaris. Patriot im Zwielicht*¹.

1. Heinz Höhne, *Canaris. Patriot im Zwielicht* (München: C. Bertelsmann Verlag, 1976).

Recensies

W. J. H. van Limburg Stirum, *ed.*, *Die Grafen van Limburg Stirum. Einleitung und abschließender Band der Geschichte der Grafen van Limburg Stirum und ihrer direkten Vorfahren 1-1* (Assen: Van Gorcum, 1976, cviii + 405 blz.).

Alle tegenwoordige leden van de familie der graven van Limburg Stirum stammen af van Otto Ernst Gelder I (1685-1769) die ruzie kreeg met zijn ouders omdat hij een meisje van Klinkenberg wilde trouwen dat naar hun mening ver beneden zijn stand was. Otto trouwde haar toch, vestigde zich daarop in Drenthe, verdiende goed met de ontginningen in de buurt van Meppel en ontpopte zich als een vooraanstaand lid van de Drentse ridderschap. Zijn afstammelingen kozen vaak een militaire loopbaan, zo ook Leopold, een kleinzoon van Otto Ernst Gelder I, die in 1813 lid is geweest van het driemanschap met Van Hogendorp en Van der Duyn van Maasdam. Maar ook andere leden van het geslacht hebben belangrijke functies in de maatschappij vervuld. Bovendien was Otto Ernst Gelder I natuurlijk geen onbekende *homo novus*, maar een telg uit een aanzienlijk geslacht, dat zijn naam ontleent aan een kasteel Hohenlimburg aan de Lenne, een zijrivier van de Ruhr en aan een landgoed Styrum, tegenwoordig een deel van de plaats Mülheim tussen Duisburg en Oberhausen. In de dertiende eeuw werden al bezitters van deze twee goederen vermeld en het kost niet zoveel moeite aan te tonen dat via allerlei illustere personen Otto Ernst Gelder en dus ook de tegenwoordige van Limburg Stirums van deze dertiende-eeuwers afstammen. Men kan nog verder teruggaan in de tijd, er kan aannemelijk gemaakt worden dat zij, via de heren van Altena-Isenberg, eveneens in het Ruhrgebied wonend, verwant waren met Erenfried, die vermeld wordt tussen de jaren 866 en 904 en die paltsgraaf van Lotharingen is geweest. Het is dan ook niet verwonderlijk dat verschillende leden van de familie zich hogelijk interesseren voor de genealogie van hun eigen geslacht.

Zij hebben de zaak echter wel zeer groots aangepakt. Ir. W. J. H. graaf van Limburg Stirum heeft al in 1951 contact gezocht met prof De Monté ver Loren om tot een groots opgezette familiegeschiedenis te komen. Deze wist een aantal vooraanstaande geleerden te interesseren en het resultaat was dat tussen 1961 en 1968 acht banden verschenen zijn over diverse aspecten van de geschiedenis der graven van Limburg Stirum: Gewin over de generaties vóór de dertiende eeuw, A. Hulshoff over de periode van 1200-1550 en A. P. van Schilfgaarde over de tijd na 1550 en vooral over de toen in Gelderland levende tak en hun bezittingen; in 1968 verscheen tenslotte een soort nalezing van de hand van niet minder dan zes verschillende auteurs. Eén van de verdiensten van al die delen was dat zij een groot aantal regesten van doorgaans onbekend materiaal bevatten alsmede uitvoerige leenregisters, waaruit wel blijkt dat de auteurs iets meer wilden geven dan slechts pure genealogie.

Het onderhavige, afsluitende deel had eigenlijk door De Monté ver Loren geschreven moeten worden, maar hij is in 1974 overleden en hij heeft kennelijk dit werk onafgemaakt laten liggen. Acht auteurs hebben deze taak daarom overgenomen en in betrekkelijk korte

tijd tot een goed einde gebracht, waarbij zij echter een vrij conventioneel genealogisch werk hebben gepubliceerd, met alle voor- en nadelen van het genre. Soms voelt de lezer bij de grauwe opsomming van generaties die alleen voor de afstammelingen interessant zijn, opeens de schok der herkenning als bijvoorbeeld Lumey van der Mark, de bekende watergeus, zijn plaats krijgt in het verwante geslacht der Van der Marks, heren van Lummen, een plaats in het Loonse, halfweg tussen Namen en Maastricht. Natuurlijk is het ook plezierig over betrouwbare stambomen te beschikken, maar daarbij moet men toch wel enkele distincties aanbrengen. De stambomen van na de dertiende eeuw staan wel vast en veel twijfels kan men daarover niet meer hebben, maar bij de stambomen uit de voorgaande eeuwen heerst een vergaande onzekerheid en zij zijn vaak niet meer dan hypothesen

En dan vind ik het irriterend als de auteurs - Wedekind, Arends - zich steeds beroepen op studies van anderen en niet de bronnen zelf aanhalen. Pure speculatie vult tenslotte de bladzijden die Wedekind heeft gewijd aan het mogelijke voorgeslacht van paltsgraaf Erenfried. Hij heeft eenvoudig in een aantal werken (geen bronnen!) over de vroege middeleeuwen naar andere Erenfriends of daarop gelijkende namen gespeurd. Natuurlijk vindt hij het een en ander, maar het lijkt me hooguit *Spielerei* om koning Hermenefridus der Thuringers uit de zesde eeuw in verband te brengen met paltsgraaf Erenfried van rond 900. Gewin heeft in een onbewaakt ogenblik dat verband ook gelegd en een slordig kattebelletje daarover is bij zijn nagelaten papieren gevonden. Ik vind het wat pretentief dat dit als een belangrijk document, in facsimile, wordt afgedrukt, alsof deze vrijblijvende inval, zonder bronvermelding, belangrijk bewijsmateriaal zou vormen. De oude graaf Van Limburg Stirum, die het initiatief tot de hele publicatie had genomen en deze financieel had mogelijk gemaakt, schrijft in een nawoord dan ook, dat de evangelist Mattheus de generaties van Christus tot 42 beperkt en niet verder teruggaat dan Abraham, dat ze met de Van Limburg Stirums nu ook al in de zesendertigste generatie sinds Erenfried de paltsgraaf zitten en dat hij persoonlijk deze ook graag als stamvader wil erkennen, met de generaties daarvoor kan hij moeilijk verwantschap voelen.

Vastere bodem krijgt de historicus natuurlijk onder de voeten na de dertiende eeuw en vooral sinds 1550, als bepaalde takken van de familie zich in de Nederlanden vestigen. Daarover schrijft de Utrechtse hoogleraar W. F. Prins verdienstelijke bladzijden, hoewel zijn belangstelling wel erg genealogisch gericht blijft. Ditzelfde geldt van het hoofdstuk van H. Horstmann over de oudste wapentekenen, waarbij de heraldiek als hulpwetenschap van de genealogie moet dienen. Hij toont overigens aan dat het oudste wapen der Van Limburg Stirums een roos geweest moet zijn en koppelt daaraan het voorstel om deze ook weer aan het huidige wapen toe te voegen. Ook hierbij blijkt weer dat het boek in de eerste plaats bestemd is voor de Van Limburg Stirums. Toch hebben we de gelegenheid aangegrepen om onze lezers opmerkzaam te maken op deze omvangrijke publicatie. Wie echter niet zozeer in genealogie is geïnteresseerd, zal waarschijnlijk meer van zijn gading vinden in de reeds vroeger verschenen banden dan in dit wel erg genealogisch georiënteerde inleidende deel.

H. P. H. Jansen

Hugo de Schepper, ed., *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België. Sources de l'histoire des institutions de la Belgique. Handelingen van het colloquium te Brussel. Actes du colloque de Bruxelles, 15-18-4-1975* (Brussel, 1977, 663 blz.).

Het is geen alledaags verschijnsel dat de referaten van een groots opgezet colloquium reeds spoedig in een verzorgde boekvorm worden gepubliceerd. Dit is wel geschied met de referaten van het instellingencongres, dankzij de goede zorgen van de secretaris, Hugo de Schepper.

RECENSIES

Het is te hopen dat deze vlugge toegankelijkheid inspirerend zal werken voor het tot stand brengen van een nieuwe - of althans een versterkende - impuls voor de institutionele geschiedbeoefening.

In de eerste afdeling van de publicatie vindt men de ietwat fatalistische vraagstelling: Heeft de instellingsgeschiedenis nog een toekomst? Deze vraag wordt onder meer behandeld door Gaudemet, Goubert, Gérin, Van Eenoo, respectievelijk voor de middeleeuwen, nieuwe en hedendaagse tijden. In diezelfde categorie worden echter ook reeds meer bijzondere research-aspecten aangesneden, onder meer door Blockmans, Uyttebrouck en Van Dievoet. Daartussendoor vindt men overzichten betreffende de huidige stand van het onderzoek, onder meer verstrekt door Baelde, Moureaux en Gilissen.

In een tweede afdeling wordt de typologie van de bronnen voor de institutionele geschiedenis behandeld. Voor de Bourgondische en de moderne tijden worden de gerechtelijke, financiële en administratieve bronnen beschreven door Van Rompaey, Douxchamps-Lefèvre, Arnould en Vanhemelrijck, terwijl de hedendaagse tijden door Gaus en Wouters worden bekeken. De middeleeuwen komen ook aan bod met gerechtelijke, financiële en administratieve bronnen, respectievelijk behandeld door Génicot, Vleeschouwers-Van Melkebeek, Vanderpijpen en Vandermaesen.

De derde afdeling behandelt de institutionele archieven vanuit het oogpunt van de archivaris en de navorser, zowel voor de hedendaagse als voor de vroegere periode. Vooreerst worden de algemene problemen van de nieuwste tijden aangesneden onder meer door Wyffels, Lory en Wils, terwijl de centrale, provinciale, lokale en juridische archieven worden behandeld onder meer door Thielemans, Devleeshouwer, Coppejans-Desmedt, Witte, Asaert en Notebaert. Voor de middeleeuwen en de nieuwe tijden vindt men in dit verband referaten van Gysseling, Marechal, Duvosquel, Buntinx, Despy, Dupont-Bouchat en Monballyu.

Al deze referaten werden nog eens ter sprake gebracht in de werkvergaderingen, waarvan de verslagen na iedere afdeling zijn afgedrukt (respectievelijk verzorgd door Van Nieuwenhuisen, Magits en Van Overstraeten). Op te merken valt dat een paar Franse specialisten, één Engelsman en slechts één Nederlands historicus een referaat hadden voorbereid; zodat het Belgisch karakter van de meeste referaten moet worden beklemtoond.

Uit al het hierboven meegedeelde blijkt wel duidelijk dat, niettegenstaande de drie aangehaalde probleemstellingen, het gepubliceerde materiaal zeer moeilijk is samen te vatten, ook al omdat bepaalde auteurs soms niet helemaal bij hun opdracht bleven of omdat de fractionering van de grote vragen niet altijd vlekkeloos werd doorgevoerd. Al bij al moet echter iedere objectieve waarnemer zeer gelukkig zijn én met het colloquium én met het gepubliceerde instellingenboek. Al wie in België in de verdere jaren zich voor institutionele geschiedschrijving zal interesseren, zal aan het Brussels colloquium van 1975 niet kunnen voorbijgaan.

M. Baelde

Consilium Magnum (1473-1973). Herdenking van de 500e verjaardag van de oprichting van het Parlement en Grote Raad van Mechelen. Colloquium (Brussel-Mechelen) (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1977, vii + 516 blz., 550 Bfr.).

Zoals de bovenstaande boektitel aangeeft werd in 1973 een colloquium gewijd aan het herdenken van de oprichting van het parlement van Mechelen in 1473. Op 8 december 1973 vond aldus in het justitiepaleis te Brussel een academische zitting plaats terwijl op de

daaropvolgende dag, 9 december 1973, te Mechelen een internationaal symposium werd ingericht in de lokalen van het gerechtsgebouw waarin de grote raad in de zeventiende en de achttiende eeuw zetelde. De neerslag van de activiteiten van deze dagen werd in een imposant verslagboek gepubliceerd, ordentelijk trouwens opgesplitst in twee delen, namelijk een eerste deel dat de herdenking te Brussel weergeeft (5-80) en een tweede deel dat de referaten van Mechelen bevat (81-477).

Het minder omvangrijke eerste deel behelst een zestal bijdragen waarvan slechts een tweetal de historische aspecten van de grote raad behandelen. Vooreerst is opgenomen de vulgariserende bijdrage van John Gilissen, 'Oprichting en ontwikkeling van het Parlement en de Grote Raad van Mechelen' (11-24) en vervolgens moet men de meer interne benadering citeren van J. Th. De Smidt, 'Rechtspreken, raadsheren en rechtspraak van Parlement en Grote Raad van Mechelen' (67-80). Vergelijkende artikelen handelen respectievelijk over 'Le Reichskammergericht' (prof. H. Coing) en over 'Le Parlement de Paris' (prof. P. C. Timbal). G. E. Langemeyer, emeritus procureur-generaal bij de hoge raad der Nederlanden en de Luxemburgse ere-procureur-generaal A. Huss, belichtten het parlement van Mechelen respectievelijk in zijn betekenis voor deze tijd en voor de toekomst van de huidige internationale gerechtshoven, met bedenkingen die ook historici en leraren zullen interesseren.

De hoofdbrok van het boek op zuiver wetenschappelijk vlak ligt natuurlijk in het tweede deel waarin eenentwintig referaten van zeer verschillende maar zeer interessante inhoud, zijn opgenomen. Uiteraard kan hierna slechts een kleine reeks bijdragen eventjes worden voorgesteld, waarbij dan uitsluitend de aandacht zal worden getrokken op de artikelen betreffende de Nederlanden. Een eerste reeks referaten in dit tweede deel werd geordend onder de hoofdtitel: 'Methoden en Problemen: De archieven van de hoogste rechtscolleges in Europa'. Naast bijdragen over het parlement van Parijs, van Dijon, van Orange en over het rijkskamergerrecht, vindt men er de studie van H. Bordewijk en F. C. Ketelaar, 'Het einde van de beroepen uit Holland op de Grote Raad van Mechelen en de archieven van het Hof en de Hoge raad van Holland'; C. M. G. Ten Raa bestudeerde 'Nicolas Everaerts et la jurisprudence du Grand Conseil de Malines' en A. H. Huussen belichtte 'Rechtspraak en Kartografie'. Dit deel wordt afgesloten door een methodologische reeks bijdragen, verzorgd door een Amsterdamse universitaire werkgroep, getiteld: 'Methodes de dépouillement des archives du Grand Conseil de Malines' (269-307).

De tweede reeks studies kreeg de hoofdtitel mede: 'Het beroep en de andere rechtsmiddelen in de procedure bij de hoogste rechtscolleges in Europa (XVe en XVIe eeuw)'. Naast bijdragen vooral over het rijkskamergerrecht moeten hier, - voor de Nederlanden steeds - vermeld worden: C. Douxchamps-Lefèvre, 'Note sur le ressort de la juridiction d'appel du Grand Conseil de Malines'; P. L. Nève, 'Maastricht tussen Brabant en het Rijkskamergerrecht'; J. Van Rompaey, 'De procedure in beroep bij het Parlement van Mechelen'; C. L. Verkerk, 'Evocatie in de Landen van Herwaarts-over tussen 1470 en 1540' en W. G. Ph. Wedekind, 'Quelques remarques sur les voies de recours auprès du Grand Conseil de Malines au 16e siècle'.

Samenvattend kan men dus wel stellen dat hier een zeer rijke oogst aan bevindingen betreffende de bijzonderste oude rechtscolleges is samengebracht. Zowel in het Nederlands, in het Frans als in het Duits zijn opvallende gegevens opgenomen. Het is hier dus de aangewezen plaats tenslotte nog de namen te noemen van het organiserend comité, namelijk de heren Langemeyer, Gilissen, Huss, Janssens, De Smidt, Godding, Goerens, Van Rompaey, Alexander en *last but not least*, met piëteit, prof. L. Th. Maes, die steeds met zo veel enthousiasme voor zijn 'Mechels' verleden, zich zo actief wist in te zetten.

M. Baelde

G. Bolle en C. A. Snepvangers, ed., *Spiegel van onroerend goed. Verhandelingen over een aantal onderwerpen het onroerend goed betreffende, geschreven en gebundeld ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de makelaarsvereniging te Amsterdam* (Deventer: Kluwer, 1977, x + 436 blz., f 65,-, ISBN 90 268 0925 5).

Tegenwoordig wordt de makelaar in het wetboek van koophandel omschreven als iemand die, als zodanig beëdigd door de arrondissementsrechtbank, zijn bedrijf maakt van het verlenen van bemiddeling bij het tot stand brengen en het sluiten van overeenkomsten in opdracht en op naam van personen tot wie hij niet in een vaste betrekking staat (art. 62).

Zolang als er handel bestaat, heeft er behoefte bestaan aan dergelijke bemiddelaars om transacties tussen partijen tot stand te brengen. W. F. Lichtenauer vermeldt in z'n *Geschiedenis van de wetenschap van het handelsrecht tot 1809* een geval van een (vermoedelijk huwelijks-)makelaar in het *Corpus iuris* (158). In de loop der tijden bemiddelden zij ook bij andere zaken vooral in zeeassurantie en wissels. Het beroep leent zich gemakkelijk tot misbruik en beunhazerij. De makelaardij genoot dan ook een wisselend aanzien en de overheid trachtte al vroeg in te grijpen (in Dordrecht al in de dertiende eeuw).

S. G. Engelsman jr. komt in zijn artikel 'Geschiedenis van de makelaardij in onroerende goederen in Nederland' (1-22) steeds op de kwestie terug: kon en mocht de overheid (meestal in de vorm van het stadsbestuur) in het verleden zodanige eisen aan het beroep van makelaar stellen, dat de betrouwbaarheid voor het publiek voldoende zou zijn gegarandeerd, of moest het beroep maar volledig vrij worden gelaten? Het accent in zijn opstel valt vooral op de ontwikkeling van de makelaardij in onroerend goed (o.g.) en wel in Amsterdam, waarvan het eerste specimen pas in de zeventiende eeuw werd aangetroffen. In 1578 werd in Amsterdam het eerste makelaarsgilde opgericht, dat gedurende de zeventiende eeuw wel, maar in de achttiende eeuw al met veel minder succes de kwaliteit van het beroep wist te handhaven. Na de afschaffing van de gilden in 1798 bleef de makelaardij juridisch tot 1838 ongeregeld, maar *de facto* werden de makelaars door het Amsterdamse gemeentebestuur aangesteld. Het wetboek van koophandel, ingevoerd in 1838, regelde de makelaardij slechts zeer summier en onthield de makelaar o.g. iedere wettelijke grondslag door de handel in 'vaste goederen' niet in de opsomming van mogelijke bezigheden voor de makelaar op te nemen (art. 64). Ook gedurende de rest van de negentiende en in deze eeuw blijft de vraag: wie geeft garanties ten aanzien van het beroep, de makelaars zelf of de overheid? Sinds 1966 geldt een tussenoplossing: de tussenhandel is geheel vrij; een makelaar o.g. kan meestal echter pas als zodanig worden beëdigd indien de aanvrager in het bezit is van het diploma verkregen na afleggen van het examen van de Nederlandse federatie van makelaars in onroerende goederen.

Ter ondervanging van de problemen, veroorzaakt door het ontbreken van een juridische basis aan de makelaardij o.g. en wegens de slechte naam die het beroep had, hebben de Amsterdamse makelaars o.g. zich op 1 juli 1877 verenigd in de 'Makelaars sociëteit' (sinds 1898 'Makelaars Vereeniging'). Het honderdjarig bestaan van de vereniging was een gereede aanleiding om in een *Spiegel van onroerend goed* negentien opstellen te bundelen over problemen betreffende onroerende goederen, die zich gedurende deze periode hebben voorgedaan.

J. M. Middag gaat nader in op de bekwaamheid als makelaar o.g. werkzaam te zijn sinds de Franse tijd (263-294). De zeer actuele kwestie of een makelaar van beide of slechts van één der partijen courtage moet ontvangen, wordt door P. L. Dijk ('Opnieuw twee heren', 33-49) mede in rechtshistorisch perspectief toegelicht. In de *Spiegel van onroerend goed* worden de onderwerpen vooral van juridische en/of economische kant benaderd: de specifieke betekenis van de makelaar o.g. voor het bedrijfsleven; de gemeentelijke grondpolitiek; de rol van het

notariaat; financiering van onroerend goed. De belangstelling van de lezers van dit tijdschrift zal vermoedelijk meer uitgaan naar bijdragen als die van B. Kruijt ('Veilingen van onroerend goed in Amsterdam (1877-1976)', 81-101), I. J. Brugmans ('Het kantoor toen en nu', 313-331), M. Gout ('Bouwtechniek en ontwerp 19e en 20e eeuw', 351-374) en J. Roelofs ('Klassieke huurinning verdween onder invloed van giro en computer', 375-395). Voor een recente studie over een makelaardij in assurantiën zij verwezen naar R. H. Krans 'Het bedrijf van de Rotterdamse kassiers en makelaars Chabot 1769-1921' in *Ondernemende geschiedenis. 22 Opstellen geschreven bij het afscheid van mr. H. van Riel als voorzitter van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief* ('s-Gravenhage, 1977) 140-182.

F. M. Huussen-de Groot

M. P. van Buijtenen, *Langs de Heiligenweg. Perspectief van enige vroegmiddeleeuwse verbindingen met Noord-Nederland* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XCIV; Amsterdam: Noord-Hollandsche uitgeversmaatschappij bv., 1977, 144 blz., f 55,-).

Zelden is de geschiedschrijving van middeleeuws Friesland zo verrijkt als door deze studie van een niet-Fries, die als het ware een Fries met de Friezen is geworden. Uitgangspunt van de schrijver is een onderzoek naar de verbreiding van het patrocinium van sint Odulphus († ca. 865), patroon der abdij van Staveren, alsmede naar de herkomst van enige voor Friesland exotische patrocinia (Salvius, Chrysanthus en Daria), gedragen door van die abdij afhangelende kerken.

Het dubbelpatrocinium Chrysanthus-Daria lijkt in het hoge noorden te zijn geïmporteerd uit de abdij Prüm, die een cultuscentrum van dit heiligenpaar was en in de Frankische tijd goederen in Friesland heeft bezeten. Sporen van voormalig bezit van de abdij Saint-Riquier omtrent Oirschot en in Haspengouw, gememoreerd in oorkonden van 984 en 1022, helpen de schrijver op weg naar de aloude abdij *Centula*, later Saint-Riquier geheten. Deze abdij blijkt het enige cultuscentrum van sint Salvius (Sauve de Montreuil) te zijn geweest. Tot overmaat van verrassing blijkt nog, dat deze abdij omstreeks 860 onder haar monniken een hoogwaardige (*venerabilis*) Odulphus telde. De mogelijkheid, dat deze monnik identiek kan zijn met Odulphus van Utrecht-Staveren, wordt door de schrijver opengelaten.

Nog verrassender verloopt het onderzoek naar het Odulphuspatrocinium. Het geval Oirschot, waar de heilige enige tijd de zielzorg uitoefende, spreekt voor zichzelf. Nieuw is de mededeling, dat aan de kerk van Borgloon, niet ver van Sint-Truiden, al vóór 1027 een *familia sancti Odulphi* verbonden was. In een gebied bij Dendermonde, dat in de elfde eeuw werd ingepolderd door de Abdij Saint-Amand-en-Pévèle, verrees een kapel die twee eeuwen later een Odulphuskapel blijkt te zijn. Was hier het Odulphuspatrocinium gekozen door Friese polderwerkers? of door de monniken van Saint-Amand? De schrijver laat beide mogelijkheden open. In ieder geval moet Saint-Amand tot de vroegste verbindingen met noord-Nederland worden gerekend, want tussen 864 en 870 is een zekere Alfridus, monnik van die abdij, gekozen tot bisschop van Utrecht: 'Traiecti Inferioris est electus episcopus', zo zegt de *Chronica brevis* van de abdij. Vergeleken bij deze verkenning in zuidwestelijke richting, heeft de tweede verkenningstocht, die zuidoostelijk verliep, weinig schokkende vondsten opgeleverd. De Odulphus-patrocinia van Varsseveld in de Gelderse Achterhoek en van Varlar in Westfalen worden door de schrijver verklaard als inbreng van Friese ontginners. Het Odulphuspatrocinium van Frose, een voorstad van Maagdenburg aan de Elbe, wordt door hem eerder aan de activiteit van Friese kooplieden toegeschreven.

Bijzondere aandacht verdient het feit, dat de schrijver, weliswaar terloops, maar toch met grote stelligheid, de lijst der bisschoppen van Utrecht vermeerderd met de namen van Alfridus en van Odulphus. Het geval van de reeds genoemde Alfridus, monnik van Saint-Amand, lijdt geen tegenspraak, maar de mening, dat Odulphus met Alfridus op één lijn kan worden gesteld, is wel vatbaar voor enige discussie. Zelfs als men niet zover wil gaan als wijlen Michael Schoengen, die in hem een suffragaanbisschop van Staveren zag (*Monasticon Batavum*, III, 111), zal men toch op zijn minst aannemen, dat Odulphus in het diocees Utrecht is werkzaam geweest als een soort hulpbisschop. Maar de schrijver van de hier besproken studie gaat veel verder door Odulphus voor te stellen als een bisschop van Utrecht. Van de door de schrijver aangevoerde argumenten zijn er minstens drie ter zake dienende. De kroniekschrijver van de Engelse abdij Evesham, welke omstreeks 1034 gestolen relieken van de heilige had gekocht, verhaalt, dat Odulphus het bisschopsambt van Utrecht heeft waargenomen gedurende de tien jaren, waarin de titelbisschop Fredericus boete moest doen voor een vergrijp van incestueuze aard. Dat dit schandaal in de tiende eeuw nog niet vergeten was, kan blijken uit het *Psalterium* van de Utrechtse scholaster Wolbodo, dat thans wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel: in de litanie ontbreekt daar van de Utrechtse bisschoppen de naam van Fridericus en figureert op de plaats daarvan die van Odulphus. Ten derde is er nog het getuigenis van de *Notae necrologicae Magdeburgenses* uit de elfde eeuw, waarin Odulphus wordt herdacht als bisschop en belijder ('*episcopus* et confessor')- De voor de hand liggende conclusie uit deze indrukwekkende reeks van getuigen is toch wel, zo dunkt ook mij, dat Odulphus bisschop niet alleen *in*, maar tijdelijk ook *van* Utrecht zal zijn geweest; zo niet met zekerheid, dan toch met grote waarschijnlijkheid. Het moet trouwens een bijzondere reden hebben gehad, waarom Sint-Odulphusdag (12 juni), die in de diocesen Utrecht, Munster en Keulen werd gevierd, juist en alleen in het diocees Utrecht de rang had van een geboden rustdag. Volgens de nieuwste liturgische kalender wordt het feest van Odulphus in geen der Nederlandse bisdommen meer gevierd, behalve in het diocees 's-Hertogenbosch en daar geldt de viering dan alleen nog maar de priester.

In een brede slotbeschouwing beziet de schrijver de Friese geschiedenis in het perspectief van de strijd tussen *regnum* en *sacerdotium*. Het concordaat van Worms (1122) heeft feitelijk de territoriale macht der bisschoppen van Munster en Utrecht geconsolideerd, maar de vorming van een Friese territoriale staat en van een Westfaalse staat (Godfried van Cappenberg!) voorgoed onmogelijk gemaakt. Het ietwat schimmige en voorheen nogal eens van bezitters wisselende graafschap Staveren is nu stevig in handen van de Utrechtse bisschop, die ter bekroning in 1132 het wereldlijk kapittel omzet in een abdij van Utrechtse Benedictijnen. Het dekenaat Staveren werd niet ondergeschikt aan het aartsdiakenaat Friesland, maar aan het aartsdiakenaat van de Utrechtse Oudmunster, wat toch - zo meen ik te mogen aanmerken - wel hoofdzakelijk te verklaren zal zijn uit de persoonlijke zendingsarbeid, eens door sint Odulphus in opdracht van Oudmunster in en om Staveren verricht. Zeer diep gaat de schrijver in op de vraag, in hoeverre het dekenaat Staveren, ook Sudergo geheten, territoriaal samenviel met het gelijknamige graafschap. Hij poneert de mogelijkheid, dat Nagele en zelfs al het later weggespoelde land tussen Urk en Vollenhove aanvankelijk tot Staveren heeft behoord. Hij besluit zijn indrukwekkend boek met dertien tekstbijlagen, waarvan vier tot dan onuitgegeven waren.

P. C. Boeren

G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen: Allen Lane, 1977, 327 blz.).

Het schrijven van synthetische overzichtswerken is niet een bezigheid, waarin de Nederlandse historicus excelleert. Een uitzonderlijk talent daargelaten, zijn het meestal buitenlanders, die zijn artikelen en monografieën gebruiken als bouwstenen voor een totaalbeeld. Met name de Engelsen weten op dit terrein van wanten. Vaak, zoals in de boeken van Price en Haley over de zeventiende eeuw, is het resultaat van deze 'samenwerking' bijzonder aardig, soms echter is er minder reden tot juichen. In deze laatste categorie valt *The Dutch Revolt* van Geoffrey Parker. Het boek behandelt de periode tussen Filips II's kennismaking met de Nederlanden in 1549 en de Bestandssluiting in 1609 en pretendeert de oude werken van Geyl en Motley in de Angelsaksische wereld te vervangen.

Parker heeft als historicus zijn sporen verdiend in de Spaanse archieven en dat is in dit boek goed te merken. Vrijwel zonder uitzondering prevaleren de Spaanse bronnen over het materiaal van Nederlandse kant. Al in de eerste alinea's gebruikt Parker Calvete de Estrella's droge verslag van Filips' tournee door de Nederlanden als uitgangspunt voor een schildering van de toestand in deze gewesten. Nu weet Parker zelf ook wel, dat er buiten Spanje ook nog wel het een en ander uit de archieven is opgedolven, maar zijn verwerking daarvan laat helaas veel te wensen over.

Een tweede algemeen bezwaar tegen *The Dutch Revolt* is de geringe plaats, die de adel erin inneemt. Terwijl iedere onderzoeker van de tweede helft van de zestiende eeuw hamert op de grote betekenis van de aristocratie in deze tijd, hanteert Parker de misleidende voorstelling, dat de adel in het geheel van de opstand slechts een bijrol heeft vervuld. Waartoe dit leidt, blijkt uiteraard in het eerste hoofdstuk 'Prelude' het duidelijkst. Tevergeefs zoekt men daar bijvoorbeeld een evaluatie van de ingewikkelde verhoudingen aan het hof van Karel V aan het eind van zijn regering en van de enorme spanningen rondom zijn aftreden in 1555-1556. Iets wat Parker gemakkelijk had kunnen voorkomen, als hij gebruik had gemaakt van Lutz' grote werk over deze periode, *Christianitas Afflicta*. Hetzelfde manco doet zich voor bij de behandeling van de problemen in de raad van state in de zestiger jaren. Waar Fruin in zijn *Voorspel* de strijd tussen de hoge adel en Granvelle en Margaretha van Parma onder andere aan de hand van Burgundius' onvervangbare *Historia Belgica* (1629) royaal bespreekt, daar geeft Parkers 'Prelude' alleen wat hoofdlijnen. Een belangrijke achtergrond van het conflict, de door Oranje c.s. gesteunde kandidatuur voor het gouverneurschap van Christina van Lotharingen in 1559, wordt daardoor over het hoofd gezien. Ook in zijn behandeling van de godsdienstige problemen is Parker nogal slordig. Steunend op Decavele's boek over de reformatie in Vlaanderen, concludeert hij bijvoorbeeld (37), dat in 1555 het ketterijvraagstuk goddeels was opgelost. Een constatering die (misschien?) mag kloppen voor Vlaanderen en Brabant, maar die bepaald niet opgaat voor de noordelijke provincies. Veel werk maakt Parker verder van het heterogene karakter van de Nederlanden, doch jammer genoeg op de verkeerde wijze. Door zijn beklemtoning van de taalverschillen - hij beschouwt (36) naast het Frans en het Fries ook het 'Oostersch' en het 'Westdutch' als aparte talen - verliest hij de voor de zestiende eeuw essentiële verdelende factor, het provinciale particularisme, te veel uit het oog. Gelukkig is Parkers beschrijving van de sociaal-economische toestand adequaat, maar tegen de gesignaleerde tekortkomingen weegt dit niet op.

Het belangrijkste gedeelte van het boek wordt gevormd door de drie middelste hoofdstukken (68-198), waarin Parker successievelijk de 'revoluties' van 1566, 1572 en 1576-1581 onder de loupe neemt. Hij is hier goed op dreef en schetst een helder beeld van de ontwikkelingen in deze periode. Parkers kennis van het Spaanse archiefmateriaal geeft daarbij aan zijn relaas een dimensie, die tot dusver in de geschiedschrijving ontbrak. We worden bijvoorbeeld

uitvoerig geïnformeerd over de beraadslagingen in Filips' raad over het zenden van Alva en de na hem gekomen landvoogden. Vroegere boeken over de opstand hebben dit aspect doorgaans onaangeroerd gelaten. Bovendien heeft Parker een gelukkige hand van presenteren. Het plaatsen van de kopjes 'The duke of Alva's new order' (105) en 'The prince of Orange's new order' (142) is zonder meer een vondst. Ook de invoeging van de Nederlandse gebeurtenissen in het algemene Europese kader is goed geslaagd, hoewel Parker weinig nieuws heeft toe te voegen aan hetgeen voor hem al door Koenigsberger en Elliott is gezegd. Deze pluspunten nemen echter niet weg, dat juist deze hoofdstukken de sterkste staaltjes van Parkers pro-Spaanse vooringenomenheid bevatten. Moeten we, om maar het sprekendste voorbeeld te nemen, echt geloven, dat Filips in 1576 bereid was de staten-generaal in alles te volgen, zoals Parker blijkbaar opmaakt uit zijn instructie voor Don Juan (177)? Het wil er bij mij niet in. Daarnaast worden we hier schrijnend geconfronteerd met Parkers tekortschietsende kennis van het buiten Spanje gepubliceerde bronnenmateriaal. Zo is Hoyneck van Papendrechts *Analecta Belgica* (1743) met de daarin opgenomen brieven van Viglius aan Joachim Hopperus uit de jaren 1566-1575 en Viglius' commentaar op de invoering van de tiende penning aan zijn aandacht ontsnapt. Het gevolg daarvan is aan de ene kant komisch - in de index figureert Viglius als Viglius, Joachim Aytta van Zuychem (!) -, maar aan de andere kant ook hoogst bedroevend: de rol van Viglius en de met hem verbonden hoge ambtenaren als opposanten van Alva en Filips in de jaren 1567-1573 blijft onbesproken. Niet minder storend is de geringe belangstelling van Parker voor de menselijke factor in het gebeuren. Van geen der protagonisten in het grote drama van de opstand geeft hij een bevredigende karaktertekening. Voor een historicus die wordt aangekondigd als een nieuwe Motley is dit een ernstige fout.

Veel beknopter dan in zijn beschrijving van de revolutionaire periode is Parker in zijn verslag over de jaren 1581-1609. Twee hoofdstukken, samen ongeveer een vijfde van de tekst, wijdt hij eraan. Het eerste van deze twee 'Independence and Survival' is zonder twijfel het beste. Overzichtelijk en voor zijn doen tamelijk objectief ontwart Parker daar het ingewikkelde geschiedverloop van de jaren tachtig. Aardig is in dit verband de parallel, die hij trekt tussen 1581, het jaar van de afzwering, en de situatie in Engeland in 1649, het executiejaar van Karel I (200). Ook de verre van probleemloze Engels-Nederlandse samenwerking voor én na het verdrag van Nonsuch in 1585 komt vrij goed uit de verf. Toch laat Parker ook hier weer een paar belangrijke steken vallen. Zijn voornaamste nalatigheid is wel het niet-doortrekken van de vergelijking 1581-1649 naar de latere jaren. Een deugdelijke analyse van de constitutionele ontwikkelingsgang van de opstandige gewesten, toch waarlijk niet het onbenulligste aspect van dit decennium, wordt ons daardoor onthouden. Een ander zwak punt is naar mijn oordeel Parkers eenzijdige gerichtheid op het hoofdstrijdtoneel in het zuiden, waardoor de gebeurtenissen in het noorden en oosten te weinig aandacht krijgen. Met name voor het noorden, voor welk gebied onder anderen Formsma en Ros de vervlechting van de lokale tegenstellingen met het algemene conflict hebben blootgelegd, is dit jammer. Van Parkers laatste hoofdstuk 'Consolidation and Settlement' tenslotte, is niet veel goeds te vertellen. Schetsmatig en oppervlakkig worden de geboortejaren van de republiek en de zuidelijke Nederlanden beschreven. Opnieuw valt daarbij het accent op de Spaanse verrichtingen. Parker slaagt er zelfs in Maurits' en Willem Lodewijks grootste prestatie, de schepping van het Staatse leger, te ignoreren, zozeer is hij gebiologeerd door de talenten van hun tegenspeler Spinola. Oldenbarnevelt en zijn bewerktuiging van de staatsmachinerie komen er beter af (248), maar het verschil is marginaal. Hetzelfde kan men zeggen van de economische opbloei en al die andere nieuwe ontwikkelingen, die in deze jaren de noord-Nederlandse samenleving haar eigen, unieke vorm hebben gegeven.

Geen boek dus om bijzonder verrukt van te zijn, Parkers *Dutch Revolt*. Daarvoor zitten er te veel lacunes in en is het te eenzijdig van visie. Deze conclusie stemt weinig vreugdevol want Parker kan wel iets. Zijn *Army of Flanders and the Spanish Road* is een uitstekend boek. Met meer geduld en overleg had *The Dutch Revolt* dat ook kunnen worden. Nu heeft het die kans helaas gemist.

F. Postma

M. K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, III, *De periode 1600-1700* (Assen: Van Gorcum, 1977, xvi + 474 blz./ 125-, ISBN 90 232 1491 9).

In deel II van bovenstaand werk, dat in 1975 verscheen, kondigde mej. Gottschalk op de laatste bladzijde aan dat zij nu de zeventiende én achttiende eeuw nog zou gaan behandelen, omdat 'onzekerheden nu eenmaal opgelost dienden te worden'. Twee jaar later heeft zij inderdaad deel III tot stand gebracht, maar dit handelt slechts over de zeventiende eeuw. Over de achttiende eeuw zal mej. Gottschalk geen soortgelijke publicatie meer verzorgen, haar werk zou dan een te grote omvang krijgen en zij meent in haar drie gepubliceerde delen voldoende materiaal bijeen gebracht te hebben om goed gefundeerde conclusies te kunnen trekken. Dat laatste is ongetwijfeld het geval. Zoals men weet heeft de schrijfster, streng chronologisch werkend, gedrukte berichten over alle overstromingen met zee- of rivierwater van het Nederlandse grondgebied met inbegrip van Vlaanderen verzameld, uit de contemporaine berichten kritisch al het werkelijk betrouwbare bij elkaar gezet en vervolgens met citaten aangetoond hoe latere geschiedschrijvers door slordig lezen, inexact dateren of soms kritiekloos fantaseren daaraan alle mogelijke zaken hebben toegevoegd die we rustig naar het land der fabelen kunnen verwijzen. Deze methode is zeer onthullend gebleken en het is vaak verbijsterend te zien hoeveel inexactheden zelfs historici van naam over de middeleeuwen hebben gedebiteerd. Over de zeventiende eeuw hebben zij minder fouten neergeschreven, maar ik kan me moeilijk voorstellen dat mej. Gottschalk alleen daarom gemeend heeft dat haar taak minder belangrijk begon te worden en zij de achttiende eeuw wel onbehandeld kon laten. Het overzicht van de diverse overstromingen is immers een uitermate nuttig en praktisch naslagwerk en in de achttiende eeuw is Nederland allerminst gespaard gebleven voor wateroverlast, waarbij het gevaar nog groter werd door het optreden van de paalworm sinds 1731, zodat het uiterlijk van de dijken ingrijpend werd veranderd toen de steile paalweringen moesten worden vervangen door de veel geleidelijker steenglooingen. Ik geloof niet dat, als ook de achttiende eeuw was behandeld, het boek zoveel dikker zou worden dan deel II, dat met zijn 896 bladzijden bijna de dubbele omvang van deel III heeft. Misschien is er toch een andere reden waarom de achttiende eeuw niet behandeld is.

Het lijkt me niet onmogelijk dat de methode om slechts met gedrukt bronnenmateriaal te werken voor de zeventiende en achttiende eeuw onbevredigend is. Het is natuurlijk onmogelijk om van één auteur te vragen dat zij al het relevante archiefmateriaal over de periode 1600-1800 doorziet. Mej. Gottschalk is hier allerminst dogmatisch en als iemand haar wat ongepubliceerd materiaal levert is zij volkomen bereid dat in haar boek op te nemen. Zo heeft zij de resultaten verwerkt van een paar scripties van haar studenten, onder andere één over de oorlogsinundaties van 1672 en 1673. En dan blijkt dat door het raadplegen van slechts een paar archief-fondsen een veel grotere exactheid te verkrijgen is dan welke voorganger ook bereikt had. In de Cartesiaanse zeventiende eeuw begonnen de mensen immers plezier te krijgen in het tellen en het aanleggen van tabellen en overzichten. Bij de ernstige overstromingen van 1682 is dat materiaal zelfs gebruikt in enkele gedrukte contemporaine pamfletten en

RECENSIES

beschrijvingen. Daardoor is het mogelijk om van ieder poldertje precies vast te stellen of het al dan niet ingebroken is en de resultaten in te tekenen op uiterst gedetailleerde kaarten. Bij de vloed van 1686 die vooral Groningen trof, hebben de staten van stad en lande gedetailleerde opgaven bij de diverse predikanten gevraagd van de aantallen verdrinken mensen en dieren en van de verwoeste huizen. Doordat deze verlieslijsten zijn overgenomen in een contemporain pamflet, is het voor mej. Gottschalk mogelijk geweest deze in haar boek op te nemen. Zij moet echter het besef gekregen hebben, dat zeker voor de achttiende eeuw dit soort materiaal veel vaker uit de archieven te halen moet zijn en dat een behandeling alleen op grond van gedrukte bronnen, onbevredigend zou worden. Bovendien heeft zij in Amsterdam duidelijk een school gevormd en haar leerlingen kunnen in haar geest verder gaan. Ik sprak al over enkele scripties waarvan de resultaten in het boek zijn overgenomen. Bovendien heeft de schrijfster steeds een periode van twintig jaar (1600-1620, 1620-1640, enz.) telkens gedurende een jaar in een werkcollege met kandidaten behandeld. In de noten, waarin de deelnemers daarom bedankt worden, ziet men hoe het aantal daarvan geleidelijk toenam, parallel met de groeiende reputatie van mej. Gottschalk door haar boeken.

De resultaten van dit derde deel zijn overigens belangrijk genoeg en als naslagwerk zal het zeker diensten bewijzen. Het bevat naar verhouding meer kaartjes dan de vorige delen; doordat moeilijk vindbare geografische namen tevens gelocaliseerd worden door aan te geven in de buurt waarvan zij liggen, is het betoog beter te volgen. Ook op grond van het gedrukte materiaal kan men toch een heel behoorlijk overzicht krijgen, belangrijk daarbij zijn de resolutiën van de staten van Holland en verscheidene pamfletten, waarvan niet zoals gebruikelijk het nummer bij Knuttel of een andere catalogus wordt opgegeven. Weer blijkt zonneklaar dat er best een stormvloed kon optreden in één deel van Nederland, terwijl elders in het land geen enkel overstromingsgevaar was. In ieder geval is het ontoelaatbaar af te gaan op het grote werk van C. Weikinn, *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas*, temeer daar deze schrijver bij de stormvloeden die hij in Nederland noemt, aantoonbaar veel fouten maakt. Mej. Gottschalk onderstreept nog eens haar overtuiging dat het gevaarlijk is teveel met begrippen als transgressies en regressies in het zeewaterpeil te werken. Als men toch enige regelmaat in het voorkomen van overstromingen wil zien, kan men net zo goed stellen dat die in Nederland bijzonder hevig zijn in de zeventiger jaren van iedere eeuw. Als dit opgaat staat ons dus weldra een ramp te wachten. Wel kunnen we constateren dat de temperaturen in de 'little ice age' (overigens een overdreven term) van 1600-1850 wat lager gelegen hebben dan sindsdien, misschien gemiddeld één graad Celsius. Ze gelooft echter dat dit geringe verschil nauwelijks invloed heeft gehad op het aantal en de ernst van de overstromingen, al lijkt de zeventiende eeuw toch wat veiliger te zijn geweest dan de zestiende. Met alle respect zou ik toch willen opmerken, dat er in Nederland in de zeventiende eeuw zeker niet minder rivieroverstromingen geweest zijn dan voorheen en dat deze samenhangen met de strenge winters waarin het water in de rivieren bevroor. Vaak viel de dooi dan in het zuiden vroeger in dan verder noordwaarts. Het ijs begon dan te kruien, opgeschoven door het wassende water, er vormden zich ijssdammen die de dijken stuk schuurden en het smeltwater de doorgang beletten. Daar het aantal strenge winters in de zeventiende eeuw duidelijk talrijker was dan normaal, meen ik dat daarmee het groter aantal rivieroverstromingen mede verklaard moet worden.

Als recensent van deel I en II is mij ook de bespreking van deel III gegund. Ik kan nu wel de lezers van dit tijdschrift dringend aanraden, de niet geringe prijs voor dit boek toch maar te betalen omdat men waar voor zijn geld krijgt, tegenover mej. Gottschalk kan ik echter weinig tegenspel bieden omdat ik als mediaevist onvoldoende vertrouwd ben met het gebruikte materiaal. Slechts op bladzijde 384, bijna op het eind van haar analytisch gedeelte, geeft ze mij

de gelegenheid met haar van mening te verschillen, zij constateert daar dat de verliezen aan mensenlevens tijdens de overstromingsramp van 1686 even groot waren in gebieden waar terpen lagen als in nieuw ingedijkt land waar die ontbraken. Daaruit concludeert de schrijfster dat de terpen aangelegd waren om bescherming te bieden tegen normale springvloed en stormen, niet tegen het catastrofaal hoge water van een 'stormvloed'. Ik geloof dat niet. De terpenbouwers zouden dan fatalistischer zijn geweest dan de meest orthodoxe moslims; ze zullen zich natuurlijk wel eens misrekend hebben en in verband daarmee zullen de regelmatige ophogingen der terpen staan die de archeologen geconstateerd hebben. Deze ophogingen zijn tot in de dertiende eeuw doorgedaan, in een tijd toen er al lang zeedijken bestonden die natuurlijk wel bescherming boden tegen normale springvloed en stormen, slechts gevaar liepen bij extreem hoge stormvloed.

Deze laatste opmerking doet natuurlijk niets af aan mijn enorme waardering voor mej. Gottschalks levenswerk. Iets dergelijks is uniek in de wereld en het buitenland zal de Nederlandse historici terecht benijden dat zij over dit uiterst waardevolle werk kunnen beschikken.

H. P. H. Jansen

H. K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (A.A.G. Bijdragen XX, Wageningen, 1976, ook verschenen als deel IX in de Gelderse Historische Reeks, Zutphen: De Walburg Pers, 1976, 594 blz., f 60,-, ISBN 90 6011283 0).

Binnen tien jaar twee academische proefschriften over de geschiedenis van in Nederland verbouwde en verwerkte tabak is een opmerkelijke zaak. In 1967 citeerde J. J. Herks, in zijn *De geschiedenis van de Amersfoortse tabak* (Den Haag, 1967) dat uitsluitend gebaseerd is op Amersfoortse archieven, een mede door Roessingh verzorgde demografische publikatie. Hij kon toen niet vermoeden dat deze zijn werk al zo gauw zou overdoen in een veel breder opgezette en dieper gravende dissertatie over de inlandse tabak van heel Nederland inclusief de Amersfoortse. Behalve van de rijksarchieven maakte Roessingh tevens gebruik van archieven in Parijs, Londen en Stockholm en van een groot aantal gemeente-, waterschaps- en kerkelijke archieven. Eens te meer bewijst deze studie dat twee dissertatieonderzoeken over éénzelfde onderwerp de wetenschap ook vooruit kunnen helpen.

In zes grote hoofdstukken behandelt de schrijver achtereenvolgens de verspreiding van de teelt van tabak en van het tabaksgebruik in het bijzonder in West-Europa (hfdst. 2). Vervolgens wordt ingegaan op de typisch Nederlandse teeltmethode en op de produktie van tabaksblad, met name in de omgeving van Nijkerk en Amersfoort, de zuidelijke Veluwe en Zuidoost-Utrecht, waaronder Wageningen en het Gelderse rivierengebied (hfdst. 3, 4 en 6). In de hoofdstukken 5 en 7 tenslotte komen de economische en sociale omstandigheden aan de orde, benevens de vraag naar en de handel in het inlandse tabaksblad, die veel omvangrijker blijkt te zijn dan tot nu toe werd aangenomen.

Europese kolonisten en zeelieden maakten in Amerika voor het eerst kennis met het roken van tabak en in de tweede helft van de zeventiende eeuw namen studenten en intellectuelen de gewoonte over, waarna ook andere lagen van de bevolking begonnen te roken. Destijds werd tabak evenals bier vaak vermengd met drugs zoals bilzekruid en wolfskers, hetgeen mede verklaart waarom het gebruik van tabak als genotmiddel zoveel weerstand wekte van de kant van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten. In de teelt van tabak hebben Nederlanders enkele vernieuwingen aangebracht, die in het buitenland aandacht trokken en daar later veelal ook

zijn overgenomen. Hieronder vallen de warme bak om het jonge plantgoed in op te kweken, de bescherming van de tabakspcerelen door middel van hegen, het arbeidsintensieve oogsten van de tabaksbladeren in fasen in plaats van in één keer en het regelen van de ventilatie in de tabaksschuren met behulp van draaibare luiken. Dankzij deze innovaties kon de teelt zich ten onzent in de tweede helft van de zeventiende eeuw snel uitbreiden. Op grond van zijn technische spuurwerk komt de schrijver tot de stelling dat boeren in de pre-industriële tijd bereid waren tot het doorvoeren van vergaande vernieuwingen om een rendabele teelt van een in oorsprong (sub-)tropisch gewas als tabak mogelijk te maken.

Omstreeks 1675 werd in de republiek al evenveel inlands blad voortgebracht als de totale hoeveelheid geïmporteerde tabak uit Virginia en Maryland bedroeg. Het hoogtepunt viel in het begin van de achttiende eeuw, toen de produktiewaarde van dezelfde orde van grootte was als die van de Noordhollandse kaas. Door de nauwe relatie tussen de handel in inlandse tabak en de Amsterdamse tabakverwerkende trafieken was de republiek in die tijd een geduchte concurrent voor de Engelse handel in koloniale tabak. Door deze te mengen met het inlandse blad wisten de Hollanders lange tijd een belangrijk aandeel in de Europese tabaksmarkt te behouden. Roessingh's analyse in het zevende hoofdstuk over tabakshandel en -nijverheid is zodanig opgezet dat de specifieke vraag naar het Nederlandse tabaksblad duidelijk wordt. Eind zeventiende en begin achttiende eeuw had het inlandse blad een overwegend aandeel in het grondstoffenpakket van de Amsterdamse tabaksnijverheid, die met een zorgvuldig gemengd produkt goed op de internationale markt wist te concurreren. Vooral in Scandinavië, waar de consumptie van tabak per hoofd relatief hoog lag, hadden de Engelsen met hun duurdere Virginia-blad geen enkele kans meer.

Zeer belangrijk is het inzicht dat de schrijver ons biedt in de verwevenheid van het economische en het sociale motief binnen de pre-industriële maatschappij. Enerzijds was de verhouding tussen de prijzen van graan en van tabak in de eerste helft van de achttiende eeuw zodanig dat verbouw van tabak hierdoor werd aangemoedigd, vooral in gebieden met een zekere bevolkingsdruk. Voor veel kleine boeren bood de arbeidsintensieve tabaksteelt waarbij alle gezinsleden werden ingeschakeld een goede mogelijkheid om economisch te overleven. Anderzijds speelden ook opvattingen over het gezinsbedrijf als produktieve en consumptieve eenheid een rol. Het blijven vasthouden aan de tabaksteelt in jaren van lage tabaks- en hoge graanprijzen lijkt anders niet te verklaren.

Uit deze al te beknopte weergave van de hoofdlijnen van dit in een uitstekende stijl gestelde boek is reeds duidelijk geworden dat we hier niet te maken hebben met een eenzijdig volgens de bedrijfstak-methode opgezette louter sectorale behandeling van het onderwerp. Op tafel ligt een hecht doortimmerde economisch-sociale en landbouwkundige geschiedenis van de Nederlandse tabak. Bemesting, teelt, bewerking, collecterende en internationale handel - alléén de detailhandel komt niet erg goed uit de verf - worden aan een zeer gedetailleerd onderzoek onderworpen, maar zonder dat de lijnen van het betoog vervagen. Het gaat niet alleen over tabak maar ook over de bijdrage van de periferie aan de groei van handel en nijverheid in het centrum van de republiek, over de sociale structuur van de boerensamenleving en over mentaliteitsgeschiedenis van het Nederlandse platteland. Dat in de buurt van Isfahan duiventorens werden gebouwd met het oog op de mestvoorzienig voert vele lezers wellicht al te ver, maar zij kunnen vervolgens hun hart ophalen aan enkele staaltjes van uiterst scherpzinnige bronnenkritiek. Het valt op hoe zorgvuldig Roessingh zijn materiaal evalueert: één of twee indicaties zijn niet voldoende en dan nóg blijft hij spreken in termen van waarschijnlijkheid.

Op het punt van de bewerking van statistische gegevens en de presentatie in tabellen en grafieken kan het boek tot een voorbeeld dienen. De schrijver heeft zich in dit opzicht een

wijze zelfbeperking opgelegd en zich voortdurend ingeleefd in de rol van zijn lezer. Als geheel genomen is de compositie van het boek goed doordacht en alleen omdat het mijn taak als recensent is, wil ik hier een enkele scheefstand signaleren. Aan het einde van hoofdstuk 2 over de biohistorie van de tabak is ten onrechte een paragraaf geplaatst over het begin van de commerciële teelt. Het 7e hoofdstuk over de vraag naar het inlandse tabaksblad is minder strak omljnd dan het lijkt. Een hieronder ressorterend onderwerp als de verschuiving in de consumptie van rook- en pruimtabak naar snuiftabak komt echter in andere gedeelten van het boek uitvoeriger aan de orde. Anderzijds vindt ook de problematiek van de achttiende-eeuwse tabaksnijverheid hierin wel een uitvoerige behandeling. In dit opzicht zal een zakenregister naast het wel opgenomen register van aardrijkskundige namen node worden gemist.

Tot slot wil ik nog op enkele methodische punten wijzen die dit proefschrift tot een modern onderzoeksverslag maken: het hanteren van theorie en hypothesevorming, de diachronische aanpak en het toepassen van de comparatieve methode. In zijn historisch bedrijf maakt de schrijver een verantwoord gebruik van specifieke theorieën, met name die over de verspreiding en aanvaarding van vernieuwingen (200-207). Probleemstelling en hypothesevorming functioneren op een natuurlijke wijze in het verhaal, namelijk als raamwerk en richtingwijzer. Schrijver en lezer beiden worden er door in staat gesteld om de hoofdlijnen van het betoog vast te houden en om indicaties en conclusies niet met elkaar te verwisselen. Hierdoor is het tevens mogelijk geworden om tot op zekere hoogte een diachronische aanpak toe te passen. Vooral in het hoofdstuk over de teeltmethode is de schrijver erin geslaagd om literatuur en bronnen uit ver uiteenliggende perioden op het behandelde thema te betrekken. In de rest van het boek heeft hij zijn periodisering zo ruim gekozen dat ook hier bepaalde onderwerpen in hun geheel aan de orde kunnen komen, terwijl de lange termijn-ontwikkeling voldoende zichtbaar blijft. Op het punt van de comparatieve aanpak tenslotte bereikt Roessingh verrassende resultaten. Vanzelfsprekend in de eerste plaats door het centraal stellen van kwantitatieve gegevens bijvoorbeeld wanneer hij graanprijzen en tabaksprijzen met elkaar vergelijkt en overeenkomsten en verschillen onderzoekt tussen diverse regio's waar tabak werd geteeld. Maar ook kwalitatieve gegevens worden in de vergelijking betrokken, onder meer door de ontwikkeling van de Engelse tabaksteelt in de beschouwing te betrekken bij het interessante onderzoek naar de sociale motieven voor het vasthouden aan het 'tabakken'.

Het historische beeld van onze zeventiende en achttiende eeuw is door deze studie op een aantal belangrijke punten aangevuld en gecorrigeerd. We weten nu een stuk meer over de landprovincies en over de regionale verschillen in economisch en sociaal opzicht.

Het boek bevat nauwelijks drukfouten en een aantal goed gekozen illustraties.

Hille de Vries

H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'omnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795: een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1977, xxv + 231 blz., f 47,50, ISBN 90 247 2016 8).

Van den Eerenbeemt heeft één segment van het verschijnsel der (werk)inrichtingen gekozen voor een diepte-onderzoek. Op basis van een veertigtal door hem gepresenteerde lokale (stedelijke) voorstudies heeft hij tot generalisaties over het verschijnsel der werkinrichtingen voor armen kunnen komen. Aangezien hij zijn onderzoeksterrein heeft beperkt tot de relatie tussen economie en filantropie, heeft hij de produktieve werkzaamheden in een ander type werkinrichtingen (de tuchthuizen), anders dan bijvoorbeeld Rothman¹, buiten beschouwing

1. David J. Rothman, *The Discovery of the Asylum. Social Order and Disorder in the New Republic* (Boston-Toronto, 1971).

gelaten (viii en 59 noot). Toch zouden ook deze juist in het kader van een 'mentaliteitsgeschiedenis' heel goed passen. Gezien zijn eerdere publikaties over criminaliteitsgeschiedenis zou vdE. in hoge mate gekwalificeerd zijn geweest ook dat segment in zijn studie te betrekken.

Allereerst iets over de voorgeschiedenis van *Armoede en arbeidsdwang*. Volgens het 'Ten Geleide' (x) zijn 'enkele gedeelten' van deze studie al eerder als artikel verschenen in het *ESHJ*, 1972, 1975 en 1976. Deze omschrijving is wat bescheiden. Tekstvergelijking leert het volgende. Van de drie delen waarin destijds de artikelenserie - onder de titel 'Het huwelijk tussen economie en filantropie: een patriotse illusie' - verscheen, is alleen het eerste deel 'Achtergronden en analyse' herschreven, dat wil zeggen aanzienlijk uitgebreid. Tegenover de 36 bladzijden van 1972 staat nu een analyse van 57 bladzijden, waarbij nog te bedenken valt dat par. 2 '1795: aanzet tot een nationale sociaal-economische politiek' uit 1972 (41-48) is weggelaten - kennelijk, omdat de auteur het voornemen heeft uitgesproken een afzonderlijk vervolg op de hier aan te kondigen studie te publiceren. Aan de boekvorm is in dit eerste deel nog een par. 4 'Invloed van experimenten in het buitenland' toegevoegd. De delen II en III echter (59-224 in de boekvorm) zijn, voorzover ik kan zien, ongewijzigde herdrukken van *ESHJ*, 1975 en 1976. Dit echter met één, misschien niet onbelangrijke, verandering- afgezien van een kleine bijstelling in de eerste regels der noten op de pagina's 59 en 137 - namelijk in de opschriften die nu luiden 'Het huwelijk tussen filantropie en economie: uitwerking van de ideeën via werkinrichtingen in de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw' en 'Het huwelijk tussen filantropie en economie: instituten tot werkverschaffing opgericht in de periode 1780-1795'.

VdE. constateert, dat de toeneming van het aantal behoeftigen sinds ca 1760 een te grote aanslag betekende op armenkassen en particuliere liefdadigheid. Tevens bleek daardoor de gebrekkige organisatie der armenzorg. Repressieve maatregelen - met name tegen bedelen en vagebonden - leverden geen blijvend succes op. Het voordeel van dit alles was - zegt vdE. onbedoeld wat cynisch -

dat het besef doordrong, dat produktieve werkverschaffing aan valide armen en een pedagogisch gerichte aanpak meer uitzicht boden voor de oplossing van het probleem van de drukkende last der toenemende groep sociaal gedeclasseerden. Deze nieuwe visie leidde tot projecten om de vele leeglopers aan het werk te zetten en ze op te voeden tot een arbeidzaam bestaan (viii).

Invloeden op het ontstaan van die nieuwe 'visie', van dat 'besef, zouden behalve de inbreng van de ideeënwereld der Verlichting die vooral de patriotse burgers zou hebben geïnspireerd zich op 'constructieve wijze' in te zetten voor de arme medemens, en de 'opkomst van een voordien niet gekende humanitaire levenshouding', de crisistijd zijn geweest met zijn al gesignaleerde druk op de armenkassen.

Als een rode draad loopt door vdE.'s betoog de these dat de 'kritiekloze' liefdadigheid eveneens een factor was die het pauperisme tot een structureel vraagstuk maakte. In navolging van veel tijdgenoten meent vdE. dat aanvankelijk ten onrechte geen onderscheid werd gemaakt tussen 'eerlijke' armen en arbeidsschuwe beroepsarmen - de termen zijn van vdE. die uit een gevarieerd arsenaal put: onmaatschappelijke profiteur, brutale nietsnutter, echte arme. De vrijgevege charitas ging niet na 'of de nood wel echt was' en werkte aldus in de hand dat de gemakzuchtigen al gauw tot de overtuiging kwamen dat 'het beedelen een al te gemakkelijk ambagt is om het teegens een eerlijk bestaan te willen wisselen' (11; geciteerd naar een niet gedateerde memorie uit Den Bosch). Het is evident dat rond 1770 een nieuwe visie op de armenzorg aan het ontstaan was: sommigen wilden, om diverse redenen, van de

'liefdadigheid' af. Het gebrek aan financiële middelen was één van de oorzaken, de wens tot sociale disciplineren van een steeds grotere, potentiële 'classe dangereuse' (Louis Chevalier) was een andere. Tijdgenoten begonnen op middelen te zinnen om de valide behoeftigen aan het werk te zetten. Dat impliceerde een verdeling van de armen in een categorie die niet kón werken (zieken, ouden van dagen, jonge kinderen), en een groep waarvan men kon eisen dat ze de handen uit de mouwen stak, althans naar geregelde arbeid zou zoeken. De mentaliteitsverandering die daaraan ten grondslag ligt, is deze: dat ondersteuning in principe tijdelijk moet zijn en dat de armen die niet met deze (nieuwe) opvatting kunnen meegaan, zich schuldig maken aan de ernstigste ondeugd: luiheid. (Eenzelfde ontwikkeling signaleert Rothman (162) rond 1820 in de VS).

VdE. heeft nagegaan welke de oorzaken waren voor de magere resultaten (soms regelrechte mislukkingen) van wat hij kennelijk als een toch uitstekend gefundeerd idee beschouwt. De *werkdwang* leek een eerste vereiste om de werkinrichtingen te doen slagen. Daartoe was de medewerking van de overheid nodig die bedelen (opnieuw) uitdrukkelijk moest verbieden. Werkweigeren moest onaantrekkelijk worden gemaakt door als sanctie intrekking van de uitkering in het vooruitzicht te stellen. De werkdwang bleek (allicht!) als nadeel met zich te brengen, dat de slachtoffers - ik kan ze niet anders betitelen, al is de teneur van vdE's betoog daaraan tegengesteld - slecht werk afleverden. Bedrijfseconomisch gezien hadden de inrichtingen ook weinig kans van slagen, meent vdE., omdat ze 'de machtige prikkel van het eigenbelang van de vrije ondernemer' misten (34). Behalve dure exploitatie was onvoldoende bedrijfskapitaal een ernstige handicap. Dat gold ook voor de soms gekozen mengvorm tussen ondernemersbelang en sociale zorg, in het geval een vrije ondernemer aanbood een werkinrichting, met overheidssteun, op te zetten.

De vraag die ik mij bij het lezen van dit boek steeds stelde, is deze: is het wel juist zich, zoals vdE. doet, in zo sterke mate met de idealen (als men ze zo wil noemen) van de aandrijvers van het werkverschaffingsplan te identificeren? VdE. heeft heel duidelijk oog voor de economische en structurele oorzaken van de toenemende armoede in de tweede helft van de achttiende eeuw. Toch aanvaardt hij, met de tijdgenoten, volledig de idee, dat een onderscheid dient te worden gemaakt tussen werkwillige armen die bedeling behoeven - en daarvoor ook zullen moeten werken - en 'arbeidsschuwen' die geen bedeling meer verdienen - en desnoods met alle middelen tot arbeid moeten worden gedwongen. Ik ben niet overtuigd geraakt van de juistheid, noch van het avant-gardistische karakter (20), van de arbeidsdwang. Het, zeker: ongekende, humanitaire karakter van deze oplossing ontgaat mij. Deze *arbeidsdwang* ondervangt immers ook niet het bezwaar dat vdE. voelt tegen de 'kritiekloze' ondersteuning: 'De struggle for life to be or not to be was in tegenstelling tot elders, waar deze sociale rugdekking ontbrak, niet aanwezig' (12). Jammer genoeg komen nauwelijks critici van de nieuwe oplossing voor het armoedeprobleem (lees: bedelingsprobleem) aan het woord - misschien waren ze er ook niet. Mij dunkt echter, dat ook het eenzijdige type werk dat men de armen liet doen - overwegend spinnen, van allerlei garens (39) - hen, evenmin als de veroordeelden in spin(!) en rasphuizen, kón opleiden tot geschoolde arbeiders die in hun eigen levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Ook op dit punt werden de idealen tot illusie, maar dan *ab initio*: door de *dwang* tot eenzijdig georiënteerde arbeid.

Dankzij het grootse archief- en literatuuronderzoek van vdE. kennen we nu het antwoord van de beter gesitueerden op een nijpend probleem, kennen we hun 'mentaliteit'. De indruk die vdE., althans bij mij, heeft nagelaten, is deze: dat hij zich wat te gemakkelijk heeft neergelegd bij het ontbreken van *schriftelijke* uitingsvormen van de 'gewone man'. Criminaliteit èn 'arbeidsschuweid' kunnen ook geïnterpreteerd worden als groepsspecifieke reacties die men, om te-beginnen, behoort te aanvaarden, op te sporen en te analyseren zonder zich te